

Pravnik

2014

Radovi

Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine

UDK: 347.61/.64-055.2(497.5)"1914/2014"

Sažetak

Glavni cilj ovog rada je prikaz razvoja obiteljskopavnog položaja žena u Hrvatskoj u burnom stogodišnjem periodu, od početka Prvog svjetskog rata pa sve do 2014., kada se počinje primjenjivati novi Obiteljski zakon. Radi potpunijeg prikaza teme u radu je dan kratak osvrt na obiteljskopравни položaj žena i u prijašnjim razdobljima, od srednjovjekovnih statuta (jedan od analiziranih jest onaj Dubrovački) pa sve do austrijskog Općega građanskog zakonika. Znakovito, nakon Drugog svjetskog rata, kao skoro posvuda u svijetu, i u Hrvatskoj su žene također dobile priliku da se dokažu kao samostalne i neovisne individue te je time počela temeljita evolucija uloge žena unutar obitelji do današnjih dana. Poseban osvrt daje se na analizu položaja žena kao supruga i majki (uz ogradu autorice kako su žene mnogo više od „samo“ supruga i majki, ali kako su u okviru obiteljskog zakonodavstva to njihove najznačajnije uloge) i to analiziranjem odredbi tada važećih Ustava i obiteljskog zakonodavstva, te nekih specifičnih zakona donesenih radi zaštite žena u novije doba. Namjera autorice jest prikazati probleme s kojima su se žene suočavale i s kojima se suočavaju u svakodnevnom, kako u njihovom javnom tako i privatnom, životu te pokazati da uvijek postoji ogroman raskorak između pozitivnih zakonskih rješenja i načina kako se isti ostvaruju u stvarnosti.

Ključne riječi: pravna povijest žena, obiteljsko pravo, promjene zakona, (ne)ravnopravnost spolova, 20. stoljeće

1. Uvodne napomene

Položaj žena u društvu uvijek je intrigantna i diskutabilna tema. I danas, u 21. stoljeću pitanje ravnopravnosti žena i muškaraca još je uvijek itekako aktualno, iako je neosporno ostvaren značajan pomak u emancipaciji žena u većini područja na svijetu.

Gledajući unatrag čini se da su glavni akteri povijesti muškarci. Žene su kroz povijest mnogo češće bile objekt (bilo muževljeve (pre)vlasti, bilo da su bile nadahnuća za nebrojena književna, glazbena i slikarska umjetnička ostvarenja), negoli aktivan subjekt u društvu. Uloga žene u nastanku civilizacije gotovo uvijek je potisnuta u drugi plan, uglavnom se bazirajući na ulogama pokorne domaćice i uzorne majke. Žene su – i pravno i faktički – kroz povijest bile sasvim podređene muškarcima. Čini se da je sve do građanskih revolucija u

19. stoljeću, a pogotovo do sufražetskog pokreta¹ (koji se u literaturi često naziva prvim valom feminizma) domena žene bila privatnost njezina doma, dok je prisutnost i aktivnost u javnom životu bila rezervirana kao isključivo muško pravo. Velike žene kroz povijest sve do negdje kraja 18. stoljeća više su iznimke negoli pravilo pa tako znamo za malo uspješnih vladarica, političarki ili revolucionarnih ratnica do tada.² Ipak, nakon duge borbe, (tek) su u dvadesetom stoljeću žene napokon dobile javna prava, od kojih je najvažnije pravo glasa (aktivno i pasivno) eminentno političkog značaja.

Na položaj žene u društvu utječu brojni i raznovrsni čimbenici. Bitno je naglasiti da se položaj žene u nekom društvu može uzeti kao pokazatelj stupnja razvoja tog istoga društva. Na primarnoj razini gleda se položaj žene u obitelji čiji je član, što uvelike ovisi o vrijednostima cijenjenima u istoj, kao i o trenutnom stanju temeljnih društvenih prioriteta. Neravnopravan položaj žena tijekom povijesti vezan je i uz biološku razliku između muškaraca i žena, posebice zato jer žene rađaju te je u gotovo cijelom povijesnom razvoju opstala predrasuda da su kao majke obavezne baviti se djecom i brinuti se o njihovu odgoju i odrastanju više negoli očevi. Isto tako, za položaj žena bitno je i religijsko nasljeđe, kao i tradicija te politički poredak koji prevladava u pojedinoj državi jer je neupitno da neke vjere i poreci više teže ka ravnopravnosti spolova od onih drugih. Bitna je i ekonomska situacija u društvu koja itekako utječe na poziciju žena na tržištu rada, a posredno time i na njihovu emancipaciju. Ekonomska samostalnost i neovisnost žena preduvjet je svake druge samostalnosti žena. A nisu zanemarivi ni rodni stereotipi bazirani na tradiciji koji su prisutni u svim sferama života – medijima, politici, na tržištu rada, stručnom usavršavanju... Tema ovog rada tiče se obiteljskopavnoga položaja žena u Hrvatskoj tijekom burnog dvadesetog stoljeća sve do današnjih dana, odnosno, 2014. godine.

Koliko je bitno pisati o (obiteljsko)pravnom položaju žena govori i činjenica što su najčešći recentni naslovi u stručnoj literaturi u Republici Hrvatskoj koji spominju žene upravo o diskriminaciji istih ili još gore o ženama kao žrtvama obiteljskog nasilja. Iznenadujuće je kako ne postoji posebna publikacija o povijesnopravnom razvoju položaja³ žena u Hrvatskoj. Smatram kako je nužno tome posvetiti pozornost radi osvješćivanja o poteškoćama na koje su žene nailazile u borbi za ravnopravnost i jednakost, kao i da se obznani i stručno obrazloži kako svaka žena ima pravo ostvariti sve svoje potencijale u privatnom i javnom životu.

Pravna sposobnost se stječe rođenjem⁴, no djelatna sposobnost je često mnogima zbog: „...kriterija dobi, spola, zdravlja i negativnog društvenog ponašanja“⁵ ograničena. Činjenica jest da: „... svaka ljudska zajednica, svaka država imala svoj specifičan smjer i tempo razvitka i da se do općih zakonitosti može doći tek pomnim istraživanjem pojavnih oblika države i prava.“⁶ Također, važno je istaknuti da „taj razvitak nije tekao pravolinijski

¹ Suфраžetski pokret nastao je krajem 19. i početkom 20. stoljeća u anglosaskim zemljama (pogotovo je bio razvijen u Ujedinjenom Kraljevstvu), a cilj mu je bila borba za žensko pravo glasa. Više o burnim privatnim i javnim životima predvodnica suфраžetskog pokreta: J. H. BAKER: *Sisters, The lives of America's Suffragists*, 2005

² Prema recentnom istraživanju američkih znanstvenika raznih profila o 100 najznačajnijih osoba iz povijesti u tom su probranom društvu samo tri žene, i to engleske kraljice Elizabeta I (rangirana na 13. mjestu) i Victoria (na 16. mjestu) te francuska heroina Ivana Orleanska (tek na 95. mjestu) - <http://ideas.time.com/2013/12/10/whos-biggest-the-100-most-significant-figures-in-history>, 02. 12. 2013.

³ „Pravni položaj ili status je zbroj pravne i djelatne sposobnosti nekog pravnog subjekta.“ Tako B. PERIĆ.: *Struktura prava*, Informator, Zagreb, 1994., str. 90.

⁴ „Pravna sposobnost je svojstvo društvenih jedinki da budu nositelji prava i dužnosti priznatih od pravnog poretk... Još u rimskom pravu bila je poznata pravna ustanova „*nasciturus pro iam nato habetur quotiens de eius commodis quaeritur*“ tj. zametak u majčinoj utrobi ili nerođeno dijete smatra se već rođenim, a to sve samo da mu se sačuvaju određene imovinske koristi“. *Ibid.*, str. 56-57.

⁵ *Ibid.*, str. 59.

⁶ L. MARGETIĆ: *Opća povijest prava i države*, Rijeka, 1995., str. 11.

i jednosmjerno⁷, stoga upravo u okviru ovog rada nastojim prikazati razvoj položaja žene kao bračnog druga i majke (što su u okviru obiteljskog zakonodavstva njezine najvažnije uloge) u sklopu specifičnih povijesnih momenata iz posljednjeg prekretnog stoljeća hrvatske povijesti. Naime, tijekom dvadesetog stoljeća promijenjen je niz specifičnih političko-pravnih sustava u Hrvatskoj: od Habsburške Monarhije (do 1918.), Države SHS, jugoslavenske monarhije⁸ (1918-1941), Nezavisne Države Hrvatske (1941-1945), Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije te sve do 1990. i osnivanja samostalne Republike Hrvatske⁹, od kojih je svaki period nosio neke specifičnosti u pogledu prava koja su davana ženama u privatnoj obiteljskoj sferi i javnom društvenom životu s obzirom na nazore prevladavajuće političke opcije. Vidljiv izraz raznih intencija i stavova vladajućih kroz sva ta političko-povijesna razdoblja su uvijek pravo i pravni poredak – to su stalni faktori kojima su regulirane i zabilježene promjene u društvu i pomaci u svijesti stanovništva – pa tako i glede pravnoga položaja žena.

Uz kratki prikaz općenitog položaja žene u hrvatskom društvu za određeno ću povijesno razdoblje specificirati njezin položaj u najbitnijim odrednicama kao žene i majke unutar obitelji prema tada važećim Ustavima i obiteljskom zakonodavstvu.

Ovaj rad pokazuje koliko su često i u kojoj mjeri žene u našoj sredini sasvim neopravdano bile obespravljene (pogotovo do završetka Drugog svjetskog rata 1945.), ali i kako se njihov položaj ipak postupno poboljšavao te je jasno vidljiv progresivan razvoj pravnog reguliranja. Bilo bi zanimljivo komparirati kakvog je intenziteta hrvatski progres u ravnopravnosti i jednakosti spolova tijekom povijesti s obzirom na status koje su imale žene u drugim članicama Europske Unije, odnosno druge velike svjetske sile koje Republici Hrvatskoj svojim razvitkom služe kao uzor.

Naravno, često se moramo zamisliti i pitati koliko napredak u zakonodavstvu dovodi do napretka u stvarnosti, odnosno koja je granica između *de iure* i *de facto*? Napredna zakonodavstva uvodila su vrlo rano pravnu jednakost među spolovima. U našim je krajevima ravnopravnost žene i muškaraca zajamčena još u Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. i Ustavu Narodne Republike Hrvatske iz 1947.¹⁰ No moramo se zapitati je li se ravnopravnost zajamčena tim Ustavima (već) tada realizirala u stvarnosti ili je riječ samo o lijepo sročenoj ustavnoj proklamaciji, koja izvan papira predstavlja običnu floskulu?

Uostalom, kakva je situacija danas – jesu li žene napokon stvarno ravnopravne muškarcima u svim segmentima života? Ili i dalje kao ostavština nasljeđene tradicije prevladava vlast *pater familiasa* u obiteljima, kao i prevlast muškaraca u javnom životu? Na koliko uopće razumijevanja suvremene žene nailaze prilikom balansiranja između privatnog života unutar obitelji i poslovnih izazova, privatnih i profesionalnih obaveza? To su krucijalna pitanja vezana uz povijesnu i suvremenu poziciju žena u hrvatskom društvu, a na koja ću nastojati odgovoriti u zaključku ovoga rada.

⁷ *Ibid.*

⁸ Prema D. ČEPULO: Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu, 2012., str. 257-282. točni povijesni slijed bio je: Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1921.), Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1921.-1929.), Kraljevina Jugoslavija i Banovina Hrvatska (1939-1941.)

⁹ Više o političkoj povijesti Hrvatske u 20. stoljeću: *ibid.*, str. 257-358.

¹⁰ Ustav Narodne Republike Hrvatske donesen je 18. siječnja 1947. prema Ustavu FNRJ od 31. siječnja 1946.; Ustav NRH, Narodne novine, 1947., čl. 25: „Žene su ravnopravni građani s muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno političkog života.“ Navedena odredba pripada dijelu nazvanom Glava V., Prava i dužnosti građana

2. Položaj žena u Prvom svjetskom ratu uz osvrt na povijesnopravni položaj žena na hrvatskom području

Hrvatska pravna povijest u srednjem vijeku¹¹ posredno obiluje izvorima o obiteljskom pravu, a time i o pravnom položaju žena. Razlozi tome leže u činjenici što je temelje obiteljskog prava reguliralo prvenstveno crkveno (kanonsko) pravo, uz znatan utjecaj rimskog prava. Ipak, i brojni srednjovjekovni dalmatinski statuti¹² uređuju obiteljsko pravo, pogotovo imovinskopravne odnose u braku. Pravni položaj žene po odredbama srednjovjekovnog statutarnog prava bio je neusporedivo lošiji od položaja muškarca premda treba istaknuti da je svaki statut imao drugačiju, specifičnu regulativu.

Tako primjerice iz poznatog Dubrovačkog statuta¹³ proizlaze brojne odredbe o imovinskopravnom položaju žena, koje i u toj sferi imaju manje prava negoli muškarci. Unatoč tome za pravni položaj žene u srednjovjekovnoj Dubrovačkoj Republici bilo je važno što je neudana žena bila pod vlašću roditelja, a nakon njihove smrti pod vlašću braće. Tek ako njih nema: „...ženska je osoba „sama sebi muškarac“¹⁴.“

Specifičnost istarskog područja je institucija nazvana brakom na istarski način ili brakom na način brata i sestre gdje su: „...muž i žena prilikom sklapanja braka „ujedinjavali“ svu svoju imovinu, a po smrti jednog od bračnog drugova preživjeli je bračni drug mogao preuzeti svoju imovinu ili pak ostati kod načela zajednice dobara i preuzeti polovinu sve imovine.“¹⁵ U braku na istarski način muškarac i žena su gotovo pa ravnopravni te se u Motovunskom statutu izričito navodi da: „...žena nije obavezna platiti bilo kakav muževljev dug...“, a osigurana je i nakon muževljeve smrti mnogo više nego žene u drugim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske budući da: „Muževi je rođaci ne mogu ptjerati iz kuće, jer ona ima pravo vlasništva nad polovicom kuće, a postaje i tutor vlastitot djeci.“¹⁶

Kako je veći dio hrvatske obale u srednjovjekovlju bio pod vlašću Mletačke Republike, ne čudi što je upravo u tim krajevima zbog inkvizicije (tzv. Mletačka inkvizicija) i borbe protiv hereze bio rasprostranjen ozloglašeni lov na vještice,¹⁷ čije su žrtve najčešće bile upravo „slobodoumne, neovisne“ žene, što samo po sebi dovoljno govori o bijednom položaju žena u tadašnjem društvu. U mnogim se krajevima naše zemlje sa ženama u ne tako dav-

¹¹ Specifičnost hrvatskog srednjovjekovlja jest podjela tadašnjeg hrvatskog teritorija na čak pet pravnih područja (od kojih svaki ima svoj specifičan povijesni razvoj jer prima različite utjecaje izvana te je stoga svaki stvorio specifične pravne institute): istarsko, kvarnersko, dalmatinsko, užehrvatsko i slavonsko. O toj „tipizaciji Luje Margetića“ (prema D. ČEPULO.: Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu, Zagreb, 2012, str. 91.) više u L. MARGETIĆ: Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo, Narodne novine, Zagreb, 1996., str. 7-11., str. 61. i dalje

¹² „Statuti su zbirke propisa koje donosi neko tijelo autonomne vlasti u sklopu svog djelokruga i za teritorij svoje nadležnosti odnosno za svoje pripadnike... Najstariji sačuvani dalmatinski i istarski gradski statuti su Korčulanski (1265.), Dubrovački (1272.), Zadarski (1305.), Porečki (1363.) te Dvigradski i Bujski (14. st.).“ – *ibid.*, str. 95. i 100.

¹³ „Središnje vrelo dubrovačkog prava bio je Dubrovački statut (*Liber Statutarum*). Četvrta knjiga sadržava odredbe o nasljednom, bračnom i obiteljskom pravu...“ – više o statutu *ibid.*, str. 236-237.

¹⁴ L. MARGETIĆ: Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo, Narodne novine, Zagreb, 1996., str. 183.

¹⁵ D. ČEPULO: Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu, Zagreb, 2012, str. 106.

¹⁶ M. MOGOROVIĆ CRLJENKO: Žena u obitelji i društvu – prema odredbama Motovunskog statuta, 2003., str. 206.

¹⁷ Termin vještica u narodnom je vjerovanju uz sebe vezao praznovjerne konotacije (žena koja se bavi magijom), ali razrađeni stereotip vještice, odnosno „zločina“ vještičarenja osmislili su najučineniji ljudi onog vremena (klerici, teolozi i pravnici). Optužbe za vještičarenje su tako sadržavale dva ključna elementa - primjenu crne magije (*maleficium*) i sklapanje ugovora s đavlom. Stereotip vještica je predstavljao inverziju svih tada važećih društvenih pravila (promiskuitet, homoseksualni odnosi, spolno općenje s vragom, infanticid) i izazov tadašnjim religijskim autoritetima i feudalnoj vlasti zbog čega su vještice smatrane demonskim bićima koja zaslužuju najrigorozniji progon. Najpoznatiji priručnik za mučenje vještica je Malj za vještice, tj. *Malleus Maleficarum* – a više o sudbini dviju „šibenskih vještica“: I. JARAMAZ RESKUŠIĆ: Kazneni sustav u Šibeniku od 14. do 16. stoljeća

noj hrvatskoj povijesti često postupalo kao s nižim bićima jer su prema svim tada važećim mjerilima neusporedivo manje vrijedile od muškarca. Stoga ne čudi naročito da je rođenje ženskog djeteta: „...izazivalo saučešće prijatelja, dočim se rođenje sina bučno slavi... Sav naš moral izgrađen je u duhu dualistike, u duhu podvajanja prema polovima: ono što je često „razumljivo samo po sebi“, što je dopušteno i moralno za muškarce zabranjeno je i nemoralno za žene... Naše narodno shvatanje formirano je više u prilog muškarca nego li žene, za koju smatra da joj ne samo prirodni, nego i jedini poziv da se posveti materinstvu. Pri tomu je prema ženi sama žena često najnemilosrdnija.“¹⁸

Nakon srednjovjekovlja, Hrvatska se više veže uz Austriju, što se u razdoblju bečkog centralizma u 19. stoljeću vidi i u činjenici da se carskim dekretima uvode austrijski zakoni i kodifikacije na naše područje. Najvažnija austrijska kodifikacija bila je i ujedno najznačajniji izvor za obiteljsko pravo – riječ je o Općem građanskom zakoniku¹⁹ koji je uvelike utjecao na hrvatsku pravnu doktrinu, praksu i kulturu. Za obiteljsko pravo relevantne su norme u prvom dijelu zakonika (O pravu osoba) – i to 2. poglavlje nazvano O pravu ženidbenom (norme §44-136) te one iz drugog dijela (vezano uz stvarno pravo), točnije iz 28. poglavlja koje je nazvano O ugovorima ženidbenim, §1217-1260. Odredbe Općeg građanskog zakonika koje su se odnosile na bračno pravo ukoliko su se ticale valjanog sklapanja i raspravljanja o nezakonitosti braka, rastave od stola i postelje, nisu se protezale na pripadnike rimokatoličkog, zatim grčko-sjedinjenog (grkokatolike) i grčko-nesjedinjenog (pravoslavce) vjerozakona za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, već su za njih vrijedili do tada određeni običajni/ konfesionalni zakoni.²⁰

I dalje je crkveno pravo²¹ sklonu krajnjoj konzervativnosti dominiralo većim dijelom hrvatskog područja (pogotovo na pravnim područjima Hrvatske i Slavonije), stoga u srazu crkvenog i državnog prava ne čudi da u spomenutim pravnim područjima nisu vrijedile imovinskopravne odredbe iz Općega građanskog zakonika već crkveno pravo: „...konfesionalno pravo za rimokatolike, grkokatolike i pravoslavce.“²² Različitost vjerskih propisa (rijetko je u kojoj državi Europe vladalo takvo šarenilo propisa) koji su uređivali obiteljsko pravo (naročito unutar istog bračno pravo) dovodili su do znatne pravne nesigurnosti i neizvjesnosti *quod iuris*. O tome upravo govori i sljedeći stvarni slučaj: „...jedna udovica sa petero djece došla je da traži pomoć od gradskog socijalnog. Trebala je po tadanjim propisima da dokaže zavičajnost djece, koja su prema mužu trebala biti zavičajna u gradu. No desilo se je to, da je ta jadna žena – nakon desetak godina braka, i nakon što je u tom braku izrodila petero djece, saznala na svoje najveće čudo, da ona uopće nije bila – udata, da njezin brak nije bio brak – nego konkubinacat, a djeca – nezakonita. Razlog je bio u tome, što je njezin pokojni muž bio prvi puta oženjen u rimokatoličkoj crkvi, prešao zatim u starokatoličku, tamo su razriješili brak i oženili ga sa ovom, sada udovicom...“²³

Specifičnost pravnoga područja Dalmacije i Istre koji su nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. pripali austrijskom dijelu Monarhije bio je tzv. *Notzivilehe* (građanski brak iz nuž-

¹⁸ F. ČULINOVIĆ: Žena u našem krivičnom pravu, Beograd, 1934., str. 9. i 16.

¹⁹ „Opći građanski zakonik spada među značajnije europske kodifikacije privatnog prava, u Austriji vrijedi od 1811. OZG nije stupio na snagu u svim hrvatskim područjima istodobno, već u Istri 1815., Dalmaciji 1816., a u Hrvatskoj i Slavoniji 1.5.1853.“ – više o OZG-u D. ČEPULO, *op. cit.* (bilj. 15), str. 24. i 151-154.

²⁰ LJ. DOBROVŠAK: Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj, *Croatica Christiania periodica*. 29 (2005), 56, str. 77-104.

²¹ „...crkvama je i te kako bilo stalo da baš one svojim propisima uređuju ženidbu i da se ženidba pred njihovim organima sklapa, jer su na taj način – budući da su i ženidba i brak od prvoklasne važnosti za ljudsko društvo – mogli da drže narod pod svojim utjecajem, a osim toga ženidba je donosila bogat prihod svećenicima.“ – A. PROKOP-KULENOVIĆ: Ravnopravnost žena, brak i porodica po Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946., str. 14

²² M. ALINČIĆ *et al.*: Obiteljsko pravo, Narodne novine, Zagreb, 2001., str. 34.

²³ A. PROKOP-KULENOVIĆ, *op. cit.*, (bilj. 21), str. 17.

de), koji je bio uveden 25. svibnja 1868. Zakonom o uspostavi svjetovnog bračnog prava i o uvođenju građanskog braka za nuždu za osobe svih vjeroispovijesti²⁴ i to kao: „...poseban slučaj građanskog braka, tj. mogućnost sklapanja braka između katolika i nekatolika pred ovlaštenim svećenikom jednog ili drugog zaručnika, umjesto obvezatno u Katoličkoj crkvi kako je propisivao OGZ i kanonsko pravo“.²⁵

Muslimani su po šerijatskom pravu mogli biti u braku sa do četiri žene ako su sve jednako tretirali; iako je kazneno pravo već tada branilo mnogoženstvo, tj. bigamiju. Musliman je mogao i otpustiti ženu – zakon mu je davao to pravo, a žena nije imala to pravo osim ako si ga je rezervirala posebnom klauzulom kod sklapanja braka,²⁶ što žene u pravilu nisu radile (jer za tu mogućnost često nisu znale niti su mogle doznati jer su većinski bile nepismene, neobrazovane i neupoznate sa važećim pravom). Prema OGZ-u (§133) za raskid braka među židovima bilo je propisano da se ženidba može „raspustiti njihovim zamjenitim privoljenjem po raspusnom pismu koje muž daje ženi“²⁷ uz prethodnu prijavu rabinu i savjetovanje s istim, pri čemu opet vidimo nezamislivo nepovoljan položaj žena.

Za upoznavanje obiteljskog prava prije Prvog svjetskog rata interesantno je djelo Pučki pravnik nastalo upravo prema normama Općeg građanskog zakonika. Autor je izabrao odredbe koje se tiču isključivo obiteljskog prava te je u formi pitanje – odgovor pokušao većinski neukom hrvatskom narodu približiti tu za svakodnevni život iznimno važnu granu prava, a koja je istovremeno jako konfliktna. Iako su pisane davne 1910., smatram da su sljedeće autorove misli itekako aktualne, ako ne i sveltremenske: „...Pitamo li se, pa otkuda u nas tako veliki broj parnica, koje su u većimi slučajeva neosnovane i lakoumne, dobit ćemo odgovor: najviše radi nepoznavanja prava. A pravne ustanove, bar one najvažnije, moramo poznavati. Čovjek od rođenja pa do smrti ima na svakom koraku posla sa pravom, a onaj tko ga ne pozna, prolazi kroz život kao slijepac kod zdravih očiju.“²⁸

2.1. Pravni položaj žene kao bračnog druga početkom 20. stoljeća

Prema Pučkom pravniku brak valjano može sklopiti svaka osoba starija od 14 godina, ako nema bračnih smetnji (zapreka).²⁹ Jedna od zapreka je i ona između posinka i pomajke, odnosno posinka i pokćerke koja prestaje: „...odmah, čim prestane adopcija“.³⁰ Iz te je odredbe vidljivo da se adoptio, tj. posvojenje (posinjenje)³¹ može razvrgnuti. S obzirom na

²⁴ L.J. DOBROVŠAK, *op. cit.*, (bilj. 20), str. 79.

²⁵ A. PROKOP-KULENOVIĆ, *op. cit.* (bilj. 21), str. 17.

²⁶ *Ibid.*, str. 18.

²⁷ M. ALINČIĆ: Rastava i razvod braka u 20. stoljeću, u Hrabar, D. (ur.) et al.: Hrestomatija hrvatskoga obiteljskog prava, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010., str. 118.

²⁸ A. PEČIKOZIĆ: Pučki pravnik I., Obiteljsko pravo, Zagreb, 1910., str. 8.

²⁹ S obzirom na bračne smetnje valjan brak ne mogu sklopiti: „bijesni, luđaci i oni, koji još nemaju 14 godina; malo-ljetnici bez dozvole oca, tutora ili nadtutorstvene oblasti; vojni obveznici bez privole vojne oblasti; osobe posvema spolno nemoćne, ako je ta nemoć trajna n. pr. uškopljenici; osobe koje su već oženjene, sve dok ne obudove; kršćanin sa nekršćaninom; krvni rođaci sve do četvrtog koljena; zet s punicom, snaha sa svekrom, pastorak s maćuhom, stric ili ujak sa bivšom ženom svoga nečaka, tetka sa mužem svoje nećakinje, nećak sa ženom svoga strica ili ujaka; osobe, koje su počinile preljub t. j. kada je jedna oženjena osoba spolno općila s kojom drugom osobom; osobe, koje i bez preljuba u svrhu da se mogu uzeti, uzrade o glavi i bračnom drugu jedne ili druge osobe, pa ma se zločin i ne izvršio, koji su oteli djevojku proti njenoj volji i to sve dotle, dok je drže u svojoj vlasti.“ – *ibid.*, str. 9-10. Navedenim bračnim zaprekama oprost može dati jedino papa, vrhovni poglavar Katoličke crkve (osim u slučaju ubojstva bračnog druga radi sklapanja novog braka ili u slučaju već postojećeg braka ili kod zapreke krvnog srodstva odnosno tazbine u prvom stupnju srodstva).

³⁰ *Ibid.*

³¹ „Adopcija može se razvrći samo onda, ako pristanu obje stranke t. j. i posvojeće i roditelj. Ako je posvojeće malo-dobno, mora na razvrgnuće pristati otac, a ako ga nema onda tutor, sututor i nadtutorstvena oblast.“ – *ibid.*, str. 35

jak utjecaj crkvenog (katoličkog) prava ne mogu sklopiti brak ni krizmani ili kršteni kum sa svojim kumčetom ili njegovim roditeljima i obrnuto. Dakako, brak ne mogu sklopiti ni oni koji su pristupili nekom svećeničkom redu, odnosno osobe koje su dale zavjet čistoće.

Brak (ženitba) se sklapao isključivo u crkvi pred nadležnim crkvenim pastirskom³² uz nazočnost dvoje muških svjedoka (koji su morali biti punoljetni i od prije poznati svećeniku) te je stoga bio isključivo važeći crkveni (konfesionalni) brak. Dakako, i odredbe o „ukinuću i rastavi ženidbe“ su vezane uz nadležnost posebnih crkvenih duhovnih sudova.

Prije sklapanja istog bilo je potrebno pribaviti razne isprave,³³ ali i obaviti napovijed, odnosno, javno proglašenje budućeg braka od strane za to nadležnih mjesnih župnika i to tako što su oni uzastopce tijekom tri nedjelje pred vjericima navještavali ime i prezime, mjesto rođenja, stalež i boravište zaručnika (no u iznimnim slučajevima poput bolesti i putovanja može se obaviti tijekom jedne nedjelje, odnosno moguće je uz oprost biskupa/župnika sklapanje braka i bez napovijedi). Napovijed je bitna jer time službenici vjerske zajednice pozivaju sve vjernike da prijave ako im je znana kakva bračna zapreka između zaručnika, a od napovijedi sklapanje braka se mora dogoditi u roku od 6 mjeseci (inače se napovijed ponavlja).

Bračni drugovi imaju neka zajednička prava i dužnosti: „...da jedno s drugim pristojno postupaju, da budu jedno drugom vjerni i da ispunjavaju svoje bračne dužnosti.“³⁴

U patrijarhalnoj obitelji kakve su prevladavale u tradicionalnom društvu prije Prvog svjetskog rata prema Općem građanskom zakoniku muž je bio „glava porodice“, koji upravlja kućanstvom i ima neusporedivo više prava od svoje žene i djece. Takva konzervativna odredba bila je u skladu s društveno prihvaćenim poimanjem žena.

Osnovna karakteristika propisa bračnog prava prema OGZ-u jest neravnopravnost bračnih drugova jer je baš iz svih normi vidljiva nadmoćnost i prevlast muškarca nad ženom. Žena je, prema konzervativnom duhu OGZ-a, manje snalažljiva u životu od muškarca, nesamostalna, lakomislena pa stoga mora cijeloga života biti pod vlašću muških osoba koje će za nju brinuti u svim segmentima života. Stoga je žena sklapanjem braka dolazila pod vlast svog muža (dotad je bila pod očevom vlašću). Specifična je situacija nastajala kada je došlo do sklapanja braka maloljetnice. Tada bi, naime, ona (točnije, njezina osobnost) došla pod muževljevu vlast, ali bi njezina imovina sve do njezine punoljetnosti bila pod očevom vlašću. S obzirom na to sljedeća je usporedba sasvim na mjestu: „Baš kao da smo živjeli u rimskoj državi za vrijeme najkrutijeg patrijarhata!“³⁵

Muževljeva je obaveza bila uzdržavati ženu i to: „...pristojno prema svojoj imovini“³⁶; te je on u svim prilikama bio njezin zakonski zastupnik pa je slobodno i bez njezine posebne dozvole mogao raspolagati njezinom imovinom (ipak pred sudom ju je mogao zastupati samo ako je donio njezinu pismenu punomoć i ako žena nije bila osobno dužna pojaviti se na sudu jer je svjedok ili optužena).

U tom periodu žena sklapanjem braka dobiva muževljevo prezime te joj pripadaju prava njegovog staleža. Mora boraviti gdje i muž, osim u slučaju ako se on nepovratno iselio (bez njezine suglasnosti) ili ako mu je iz nekog razloga nepoznato boravište ili ako je preseljenje ugrožavalo njezino zdravlje. Obaveza je žene (odnosno njenih srodnika) da prije sklapanja braka daje mužu miraz, koji bi trebao biti pristojan.³⁷ Njezine su dužnosti pomaganje mužu

³² *Ibid.*, str. 12.

³³ *Ibid.*: „...pismena potvrda da su obavljene napovijedi; privola oca, a ako ovoga nema onda tutora i nadtutorstvene oblasti, ako je koje od zaručnika maloljetno; dozvola vojne vlasti ako je zaručnik vojnik ili je podvrgnut vojnoj dužnosti; smrtovnicu ako je koje od zaručnika udovac ili udovica; krsne listove zaručnika.“

³⁴ *Ibid.*, str.14

³⁵ A. PROKOP-KULENOVIĆ, *op. cit.*, (bilj. 21), str. 22.

³⁶ A. PEČIKOZIĆ, *op. cit.* (bilj. 28), str. 14.

³⁷ Miraz se ne mora dati samo ako se kći udaje bez znanja ili protiv volje roditelja; točno je određen redosljed

u kućnim poslovima (muž upravlja kućanstvom), slušanje njegovih naredbi te se mora brinuti da i drugi, mužu podčinjeni članovi obitelji izvršavaju naredbe njezina muža (pogotovo djeca). Ako je trudna, žena ne može sklopiti novi brak nakon smrti muža ili nakon razvoda braka za vrijeme trajanja trudnoće; a ako se ne zna je li trudna tada mora čekati dok ne prođe šest mjeseci od smrti muža.

Posebne odredbe postoje o prestanku braka, a koje se sadržajno razlikuju od današnjih. Brak prestaje smrću bračnih drugova, proglašenjem nestale osobe umrlom;³⁸ a različite su posljedice ukinuća i rastave ženitbe.³⁹ Pravno relevantnim za katolike se smatrao samo crkveni brak koji je ujedno bio i nerazrješiv (sve do smrti jednog supružnika).

Brak se tijekom života bračnih drugova pripadnika Katoličke crkve može raskinuti⁴⁰ samo ako se može dokazati da bračni drugovi nisu imali spolni odnos (iz čega slijedi da je *ratio generandi*⁴¹ – prokreacija kao cilj i svrha braka – odnosno, spolno općenje prema OGZ-u jedna od prešutnih pretpostavki za nastajanje braka), odnosno ako dobiju oprost od pape ili ako jedan od bračnih drugova položi svečani zavjet nekog crkvenog reda.

Specifičan je vjerski institut bio rastava od stola i postelje (čime se bračnim drugovima odlukom crkvenog suda dopuštala mogućnost odvojenog života, ali bez mogućnosti da sklope novi brak) koji se dozvoljavao na zahtjev jednog od bračnih drugova upućen ženitbenom sudu⁴² u sljedećim iznimnim prilikama (uz mogućnost da se ti razlozi prošire uz dozvolu spomenutog suda jer je svakodnevni bračni život izrazito šarolik): „...kad se dokaže preljub jednoga bračnog druga; kad je koji suprug osuđen radi zločina bez obzira na trajanje kazne; kad koji suprug zlobno ostavi drugoga; radi rasipnosti, igranja (kartanja) ili pijanstva; ako jedan bračni drug uzradi o glavi ili zdravlju drugog supruga, pa ma se još ništa kažnjivoga nije desilo; u slučaju teške zlostave; u slučaju neopravdane ljubomornosti, ogovaranja i t. d. te ako je jedna stranka tako trajno bolesna, da otuda prijeti pogibelj, da bi se i druga strana mogla zaraziti (n. pr. spolne bolesti i dr.)“⁴³ Naravno, u stvarnosti je žena odgovarala za bračnu „neposlušnost“ prema mužu mnogo češće negoli je dolazilo do obrnute situacije – možemo li zamisliti da se u stvarnosti u tadašnjem izrazito patrijarhalnom uređenju društva provodila ijedna sankcija naspram nevjernog muža ili zlostavljača? U koliko su se uopće slučajeva žene same odvažile tražiti rastavu od stola i postelje? Rastavljeni od stola i postelje stupali su u izvanbračne zajednice (sinonim koji potječe iz rimskog prava je konkubinat, u narodu prilježništvo), pri čemu je opet položaj „slobodoumni“ žena bio krajnje nezavidan (dok su se za muškarce nalazila opravdanja): „Na prilježnice, odnosno konkubine, gledalo se prijekim okom... Kad bi prolazile ulicom na njih bi prstom ukazivali, bile su predmet kućnih ogovaranja ili primjer za zorno odgajanje vlastitih kćeri: „Pazi da ne prođeš kao ona...“ Na prilježnike se pak gledalo nešto blaže (ah to muško pravo) iako su im

osoba koje su dužne dati miraz i što se daje kao miraz. Više o mirazu kao posebnom imovinskopravnom institutu u bračnom pravu: *ibid.*, str. 20-26.

³⁸ Osoba se može proglasiti umrlom u sljedećim situacijama odlukom nadležnog suda: „... ako je prošlo 80 godina od njezina rođenja, a 10 godina kako se izgubila; ako se za nju nezna punih 30 godina, bez obzira koliko je stara; ako je dotična osoba bila u ratu, na brodu koji je poginuo ili u drugoj kakvoj smrtnoj pogibli, pa se već tri godine za nju nezna.“ – *ibid.*, str. 16-17.

³⁹ „O ukinuću ženitbe govorimo onda, kad oblast ukinu ženitbu tako, kao da je nije nikad ni bilo. U tom slučaju među bračnim drugovima prestaju sva prava i dužnosti. Kod rastave ženitbe prestaje samo ženitbena zajednica, ali ženidba svjedno ostaje u kreposti... Kod katolika veoma se teško, gotovo nikad ne može izraditi ukinuće braka. Zato ako se katolik uz živog ali rastavljenog bračnog druga želi ponovno oženiti, mora prijeći na nekataličku vjeru.“ – *ibid.*, str. 15-19.

⁴⁰ Drugi su razlozi zbog kojih može doći do ukinuća braka kod pripadnika protestantske ili pravoslavne zajednice.

⁴¹ Više o tome: M. BOSANAC: Vanbračna porodica, Prosvjeta, 1976., str. 28.

⁴² „Za katolike je prva molba (instancija) onaj biskupski sud, pod koga spadaju bračni drugovi. Druga je molba nadbiskupski ženitbeni sud u Zagrebu, a treća je molba nadbiskupski sub u Pečuhu...“ – str. 18.

⁴³ A. PEČIKOZIĆ, *op. cit.* (bilj. 28), str. 17.

šanse na društvenim ljestvicama bile daleko manje od onih koji su svoj „sveti“ brak uspjeli sačuvati stalnim ili povremenim ljubavnicama ili odlaskom u kupleraj.⁴⁴

Imovinskopravni položaj žene posebno je određen samo u slučaju prestanka braka – miraz pripada ženi ako muž prvi umre; inače, unatoč načelu odvojene imovine bračnih drugova muž ima pravo upravljanja mirazom. Specifično je reguliran i institut darovanja: „Sve ono što muž daje svojoj ženi za ukras kao n. pr. nakit i t. d. ne može se poslije natrag tražiti. Isto to vrijedi i za zaručnike, osim ako se dar dao baš radi buduće ženitbe. Tako n. pr. kad netko svojoj zaručnici daruje što god za imendan, ako se razvrgnu zaruke, ona taj dar nije dužna da povrti, dočim n. pr. zaručni prsten mora povratiti.“⁴⁵

Ipak, novela OGZ-a (koje su vrijedile samo za austrijski dio Monarhije, dakle, i za Istru i Dalmaciju) iz 1914., 1915. i 1916. godine poboljšan je položaj žene kao zakonskog nasljednika.⁴⁶

2.2. Pravni položaj žene kao majke početkom 20. stoljeća

Što se tiče prava i dužnosti roditelja prema djeci, prema OGZ-u postoji samo očinska vlast, kao jedina vlast nad djetetom.⁴⁷ Majka, pak, nema nikakvih prava naspram svoje djece već samo dužnosti.

U ovom se razdoblju radila nepravedna distinkcija između položaja zakonite i nezakonite djece. Tako su zakonita samo ona djeca: „...koje je rodila zakonita žena najranije sedmoga mjeseca poslije vjenčanja ili najkasnije desetoga mjeseca poslije smrti muža ili poslije rastave braka. Tko tvrdi protivno, valja to da dokaže.“⁴⁸

Iznimno je težak položaj bio majke izvanbračnog djeteta (izvanbračno je dijete svako ono rođeno izvan jedine društveno i pravno prihvaćene veze – monogamnog braka), zbog društvene stigme naspram istih, ali i pravnih normi koje joj nisu išle u korist. Naime, nezakonita su djeca svugdje u društvu bila smatrana manje vrijednom i sramotnom, a pravo je samo učvrstilo takav položaj diskriminacije na više osnova. Takva su djeca bila isključena od očeve porodice i rodbine, a nisu imali pravo da nose očevu prezime ni pravo na njegovu nasljedstvo i imetak (ni dakako, na tada još postojeće neke statusne simbole poput obiteljskoga grba ako je djetetov otac bio plemić). Nezakonita djeca su bila majčine vjeroispovijesti, dok zakonita primaju vjeru roditelja ako su oboje iste religije; ako je pak riječ o miješanim vjerskim brakovima tada obično muška djeca dobivaju očevu, a ženska majčinu vjeru (makar se davala sloboda bračnim drugovima da se i drukčije dogovore). „Nezakonitoj“ tj. izvanbračnoj djeci majka nije mogla biti tutorica (skrbnik), već im se postavljao tutor.

U svakom slučaju, sve navedeno govori u prilog kako je nezakonito dijete bilo vezano obiteljskim vezama isključivo uz majku i njezinu obitelj, a otac nezakonitog djeteta (ako je očinstvo dokazano u sudskoj parnici) bio je dužan to dijete uzdržavati ako je bio u mogućnosti (ako nije i ta je obaveza prelazila na djetetovu majku). Ipak, već spomenutim novelama OGZ-a iz 1914. i 1916. godine poboljšan je i pravni status izvanbračno rođene djece.

Specifična je odredba o brizi za dijete ako su njihovi roditelji bili razvedeni. Naime, sud je ako roditelji nisu bili suglasni tko će odgajati dijete odlučivao da majka njeguje i odgaja mušku djecu do četvrte, a žensku do njihove sedme godine (na očev trošak).

Roditelji su bili dužni zajednički odgajati svoju zakonitu djecu, brinuti se za njihov život i njihovo zdravlje, dužni su ih pristojno uzdržavati i tako odgojiti da postanu: „...valjani čla-

⁴⁴ B. LACMANOVIĆ: Brak bez prstena, August Cesarec, Zagreb, 1979., str. 12.

⁴⁵ A. PEČIKOZIĆ, *op. cit.* (bilj. 28), str. 26.

⁴⁶ D. ČEPULO, *op. cit.* (bilj. 15), str. 153.

⁴⁷ A. PROKOP-KULENOVIĆ, *op. cit.* (bilj. 21), str. 22.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 23.

novi ljudskog društva.⁴⁹ Djeca su bila dužna poštivati i slušati svoje roditelje; a neposlušnu djecu roditelji imaju pravo kazniti (ali tako da ne naškode njihovu zdravlju).

Otac je više brinuo za uzdržavanje djece i odgoj djece („...duhovne vrednote kao „više vrijedne“ usađuje djetetu otac“)⁵⁰ te je jedini imao pravo upravljanja njihovom imovinom i pravo zastupanja maloljetne djece. Također, upravo je otac davao pristanak na sklapanje braka za svoje maloljetno dijete ili za sudjelovanje u vojnoj službi pa stoga: „...prepoznajemo oca kao zastupnika djece *erga omnes*“⁵¹ dok je majka brinula za njihov tjelesni i društveni napredak.

Majka je morala (u skladu sa svojim mogućnostima) uzdržavati djecu nakon očeve smrti. „Majčina prava više će doći do izražaja nakon smrti oca djece“⁵² jer je tad majka u većini slučajeva (ponekad i baka) bila imenovana za tutoricu svojoj malodobnoj djeci, ali joj se obavežno (jer je kao žena samim time smatrana manje sposobnom) ujedno morao dodijeliti muški sututor koji je uz nju brinuo o dobrobiti maloljetnika te je sututor najčešće bio postavljan prema željama oca.⁵³

3. Položaj žena u međuratnom razdoblju i njihova osobna prava

Nakon Prvog svjetskog rata situacija se što se tiče pravnoga položaja žena nije nimalo promijenila stoga neću posebno opisivati njezin pravni položaj kao bračnog druga i majke. To je posljedica toga što obiteljsko pravo kao i u prethodnom razdoblju: „...otkriva heterogeno stanje propisa (formalno i sadržajno). Osim toga, pokazuje kako Hrvatska ni do 1918., a niti u okviru nekadašnje Jugoslavije nije došla u priliku da za hrvatske državljane vlastitim zakonodavstvom uredi bračno pravo.“⁵⁴ Privremeno narodno predstavništvo (kao zakonodavno tijelo Kraljevstva SHS) raspravljalo je i o ženskom pravu glasa, pri čemu je: „Najdosljedniji protivnik ženskog prava glasa bila je Radikalna stranka, koja je svojim stavom utjecala i na opredjeljenje drugih stranaka u vladi. Kao razloge u prilog svojeg stajališta navodili su, da bi bilo neprirodno dati ženama političko pravo kad se one nalaze u podređenom ekonomskom i društvenom pogledu... Žena je po kazivanju poslanika Radikalne stranke nesposobna da samostalno rasuđuje i politički istupa... Po mišljenju Narodnog kluba opće pravo glasa je relativan pojam, pa žensko pravo glasa treba prepustiti evoluciji, jer još živimo u herojskom dobu i takvu novinu narod bi teško shvatio.“⁵⁵ Jedini istinski zagovornici ženskog biračkog prava glasa bili su članovi Slovenske pučke stranke unutar Jugoslavenskog kluba predvođeni V. Deželićem koji je uvažavajući napore žena ustvrdio sljedeće: „U našoj poljoprivrednoj državi žena je u privredi isti faktor kao i muškarac. Kod žene radnice to je još očitije, a kod žene intelektualke položaj je jasan. Ako se uskratit ženama biračko pravo, glasat će analfabeti, a učiteljice, liječnice i pravnice ne.“⁵⁶

Iako su u predratnoj Jugoslaviji postojala nastojanja da se unificira pravo (vidljivo iz izrade Predosnove građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1934.)⁵⁷, ipak je sve ostalo samo na pokušaju te je realnost predratne Jugoslavije bio izraziti pravni partikulari-

⁴⁹ A. PEKIKOZIĆ, *op. cit.*, (bilj. 28), str. 30.

⁵⁰ A. PROKOP-KULENOVIĆ, *op. cit.* (bilj 21), str. 22.

⁵¹ D. HRABAR: Razvoj instituta roditeljske skrbi u hrvatskoj obiteljskopravnoj povijesti u Rešetar, B. (ur.) *et alt.*: Pravna zaštita prava na (zajedničku) roditeljsku skrb, Pravni fakultet u Osijeku, Osijek, 2012., str. 17.

⁵² *Ibid.*, str. 16.

⁵³ A. PROKOP-KULENOVIĆ, *op. cit.* (bilj. 21), str. 23.

⁵⁴ M. ALINČIĆ *et alt.*: Obiteljsko pravo, Narodne novine, 2001., str. 35

⁵⁵ N. ENGELSFELD: Značajke prvog zakonodavstva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u: Hrestomatija povijesti hrvatskog prava i države, svezak II., Zagreb, 1998., str. 301.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 302.

⁵⁷ D. ČEPULO, *op. cit.* (bilj. 15), str. 282.

zam jednak onome prije 1918. Heterogenost pravnih područja (njih šest)⁵⁸ i propisa vidljiva je i na primjeru Međimurja gdje je bio obavezan građanski brak te je tamo za vrijeme Bavovine Hrvatske Uredbom donesenom 1939. uvedeno crkveno vjenčanje kao fakultativan oblik sklapanja braka. Također, tek 1929. priznata je valjanost šerijatskog prava i sudbenost šerijatskog suda za muslimansko stanovništvo.

Iz propisa je vidljivo da je žena bila neravnopravna muškarcu te se to u društvu jasno manifestiralo u svim javnim segmentima života (ekonomskom, političkom, kulturnom), ali i u privatnosti doma. Svi tada važeći propisi bili su zapreka razvoju ženskih prava i samim time položaja žena, koje su bile skoro sasvim obespravljene i nezaštićene. Ženama je prvenstveno bila namijenjena uloga kućanice i supruge, a ako su i bile zaposlene, bile su manje plaćene za svoj rad, nisu mogle mnogo napredovati ni biti na visokim (rukovodećim) položajima... Dokumentirano je kao realnost tog vremena da je puno bolji bio položaj žena koje su stanovale u gradu od onih na selu. Iako je i u gradovima bilo daleko od idealnog, uvjeti života na selu su često bili krajnje nesnosni, a tamošnje su žene u najviše slučajeva bile tretirane kao radna snaga te su odmah nakon poroda morale raditi teške fizičke poslove na polju, čuvati stoku i sl.

Ne čudi stoga visoka stopa infantilnog mortaliteta upravo iz toga razdoblja (premda sigurni podaci ne postoje, u proteklom je razdoblju zbog teških životnih prilika i nerazvijenosti medicinske znanosti smrtnost novorođenčadi i majki zasigurno bila još drastičnijom): „Broj umrle djece iznosio je 25,92% ili svako četvrto dijete umiralo je prije navršene 10. godine... Rađala su se slaba i bolježljiva djeca, smrtnost novorođenčadi i djece uopće bila je ogromna, i Jugoslavija je s obzirom na to spadala u red onih država koje su nosile tužno prvenstvo u postotku smrtnosti matere i djece..., svaka deseta od umrlih žena – umrla u porođaju.“⁵⁹

I za ono malo pravnih propisa koji su štitili ženu (i to samo radnice kao specifičnu skupinu, ne i sve žene) možemo ustvrditi da se u praksi nisu provodili. Iz sljedećih je primjera jasno vidljiva razlika između formalnog i stvarnog: „...badava je na primjer Zakon o zaštiti radnika predviđao da se ženu dva mjeseca pred porođajem i dva mjeseca poslije ne može otpustiti, kad u praksi nitko nije pozvao na odgovornost poslodavca koji je ženu u visokom stepenu trudnoće izbacio na ulicu, ili je uopće nije prijavio tzv. Okružnom uredu za osiguranje radnika... Ili što je dojilja imala od onog propisa koji je poduzetniku sa određenim brojem radnika sa djecom, nalagao da uredi obdanište odnosno jasje za djecu, a nitko ga nije prisilio da on to i izvrši...“⁶⁰

Također, lakše je bilo školovati se muškarcima jer je za većinu škola bio određen *numerus clausus* – tako su u učiteljsku školu primali polovicu manje ženskih đaka.⁶¹ Vezano uz obrazovne „privilegije“ žena u međuratnom društvu, zanimljiva je činjenica da su se upravo u ovom periodu žene po prvi puta mogle upisati na Pravni fakultet u Zagrebu (akademske god. 1919/20.) te je tu mogućnost iskoristilo 20 studentica.⁶²

⁵⁸ „...hrvatsko – slavonsko, slovensko – dalmatinsko, bivše ugarsko područje (Prekururje, Međimurje, Baranja, Bačka i Banat), bosansko – hercegovačko, srbijansko i crnogorsko“ – N. ENGELSFELD, *op. cit.* (bilj. 55), str. 279.

⁵⁹ A. PROKOP-KULENOVIĆ, *op. cit.* (bilj. 21), str.8

⁶⁰ *Ibid.*, str. 9

⁶¹ *Ibid.*

⁶² „Među njima je bila i kasnija dugogodišnja tajnica našeg Fakulteta dr Božena Bukovinac, koja je i prva žena koja je postigla doktorat prava na našem Fakultetu. Krajem toga razdoblja studentice već čine šestinu ukupnog broja upisanih studenata. Tako se u šk. god. 1940/41. upisalo 1259 studenata, a 238 studentica...“ – više o povijesti Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Prilozi za povijest fakulteta, Sv.1., Pravni fakultet, Zagreb, 1996.

4. Položaj žena općenito u Drugom svjetskom ratu i tijekom izgradnje FNRJ

Za vrijeme Drugog svjetskog rata (1939 -1945.) na području Hrvatske stvorena je Nezavisna Država Hrvatska.⁶³ Nizom zakona degradiran je položaj Židova, Roma, Srba te drugih raznih neistomišljenika ustaškog pokreta, od kojih je velika većina smrtno stradala u koncentracijskim logorima osnivanima diljem NDH.⁶⁴

U Drugom svjetskom ratu su i žene imale zamjetnu ulogu te je čest prikaz ženskih boraca koje su se protiv okupatora borile jednako srčano kao i muškarci.⁶⁵ Većinom su žene koje su pristupile Narodnooslobodilačkom pokretu bile mlade i neobrazovane hrabre djevojke iz ruralnih područja (iako su i urbane intelektualke pomagale političkom usponu Komunističke partije, a često su i sudjelovale u ratu naročito tako što su prikupljale pomoć i hranu za ranjenike, izbjeglice itd.). Za emancipaciju i samoosvješćivanje žena na ovom području bitno je osnivanje i aktivno djelovanje Antifašističkog fronta žena.

Upravo je u ovom periodu po prvi puta jasno vidljivo poboljšanje društvenog statusa žena koje se oslobađaju okova tradicionalnog društva i okoline te je tijekom Drugog svjetskog rata na ovim prostorima došlo do svojevrsne prekretnice u rodnim odnosima; stoga i ne čudi da mnoge po završetku rata postaju politički angažirane i pristupaju Komunističkoj partiji. Utjecajem slobodarskog duha po završetku rata, opće empatije i ruskog zakonodavstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji stvoreni su ideološki preduvjeti za neočekivanu emancipaciju žena, ravnopravnost spolova te za posebnu zaštitu majčinstva i djece što je vidljivo u odredbama Ustava FNRJ (koji je ozakonio tekovine narodno-oslobodilačke borbe). Politička aktivnost žena posljedica je liberalnog shvaćanja komunista što se vidi prvenstveno time što dali pravo glasa ženama,⁶⁶ sljedeći na taj način trend niza europskih zemalja koje su ženama u poslijeratnom periodu priznale opće biračko pravo i to na vrlo širokoj osnovi: bez ikakvih ograničenja s obzirom na njihov ekonomski i socijalni položaj, obrazovanje, bračni status – jedini zahtjev bila je njihova punoljetnost. O pravu glasa u Ustavu Federativne Narodne Jugoslavije: „Svi građani bez razlike spola, narodnosti, rase, vjeroispovjesti, stupnja obrazovanja i mjesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo birati i da budu birani u sve organe državne vlasti. Biračko pravo je opće jednako i neposredno i vrši se tajnim glasovanjem. Ne uživaju biračko pravo osobe pod skrbništvom, osobe, koje su osudom lišene biračkog prava za vrijeme, dok traje djelovanje osude, i osobe, koje na temelju zakona izgube biračko pravo“.⁶⁷ Politička ravnopravnost svakako je osobito važan (ako ne i ključni) cilj ženskikh nastojanja i borbi, no u tadašnjem društvu preostalo je još mnogo drugih neriješenih stavaka „ženskog pitanja“, naročito u privatnoj sferi jer je prvenstveno trebalo dostići razinu da se: „...potpuno istakne

⁶³ Nezavisnu Državu Hrvatsku (skraćena NDH) proglasio je, uz njemačku podršku, u ime odsutnog poglavnika Ante Pavelića, u govoru preko radija 10. travnja 1941. Slavko Kvaternik. NDH je počivala je totalitarnom sustavu kakav je postojao i u drugim zemljama Osovine – više o NDH: D. ČEPULO, *op. cit.* (bilj. 15), str. 286 – 292.

⁶⁴ Prema podacima Spomen područja Jasenovac, samo je u Jasenovcu, najvećem takvom logoru, stradalo čak 23.474 žena i 20.101 djece do četrnaest godina starosti (od sveukupno prema trenutno postojećim podacima 83.145 žrtava). Podaci koji datiraju iz ožujka 2013. preuzeti iz: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>

⁶⁵ Oko 2 milijuna žena je sudjelovalo u Narodnooslobodilačkom pokretu u različitim akcijama (od sveukupno 5,7 milijuna ljudi koji su u tom pokretu sudjelovali u prijeratnoj Jugoslaviji) – više u: *Gender politics in the Western Balkans*, The Pennsylvania State University Press, 1999, str. 67 – 87

⁶⁶ Novi Zeland je prva samostalna država koja je dala pravo glasa ženama (1893.); sljedeća je bila Australija 1902., Finska 1906.; Austrija, Njemačka itd. 1918., Francuska 1944. Aktivno i pasivno biračko pravo žene stječu u FNRJ 11. kolovoza 1945. (iskoristile su to važno pravo prvi puta 11. studenoga 1945. na izborima za Ustavotvornu skupštinu); Švicarska tek 1971. (a u švicarskom kantonu Appenzell Innerrhoden žene dobivaju pravo glasa tek 1991. i to zbog jakih pritisaka savezne vlasti); u Saudijskoj Arabiji 2011. – više http://womenshistory.about.com/od/suffrage/a/intl_timeline.htm 05.03.2014.

⁶⁷ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Službeni list FNRJ, godina II, broj 10, 1946., čl. 28.

njezina osobnost, da joj se ovde priznaju i pravno zaštite svi atributi pravne sposobnosti kao potpuno samovlasnog subjekta prava i dužnosti, a sve ostalo je samo sekundarne važnosti“.⁶⁸

Nakon što je Hrvatska postala jednom od šest federalnih republika u okviru Federativne Narodne Republike Jugoslavije⁶⁹ (1945.), započelo je razdoblje promjene pravnoga položaja žena na bolje, tj. rušenje dotadašnjih feudalnih i patrijarhalnih ostavština koje su ženu stavljale u podređen položaj naspram muškaraca, što se prvenstveno moralo osigurati promjenom prava. Tako svi pravni propisi Zakonom o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije⁷⁰ polako prestaju vrijediti (pa tako i dugovječne te odavno zastarjele odredbe OGZ) – i time postaju dijelom pravne povijesti jer ih nadomješta nova pravna regulativa socijalističkog karaktera.

Potrebna je bila radikalna promjena izvora i sadržaja obiteljskog prava u FNRJ. Na obiteljsko je pravo najviše utjecao Osnovni zakon o braku⁷¹ koji je među ostalim ozakonio obvezatan građanski brak pred nadležnim državnim organom zbog načela odvojenosti države od crkve. Umjesto dotadašnjih šest pravnih područja od tada je postojalo samo jedno jedinstveno za cijelu FNRJ.

Jedna od interesantnijih posljedica dolaska Titove Komunističke partije na vlast je raširena društvena pojava „mješovitih brakova“ između pripadnika islamske vjeroispovijesti i drugih vjeroispovijesti, što je dotada za muslimansko stanovništvo (naročito muslimanke) bilo nezamislivo. Radilo se o pripadnicima imućnijih obitelji i naročito onima koji su bili školovani u velikim gradovima te su tamo postali članovi partije, pri čemu su prihvatili ateizam.⁷²

Po prvi puta se temeljnim zakonom države – Ustavom – u formalnom smislu garantira ravnopravnost žena. Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije⁷³ u svom 24. članku (Glava V.: Prava i dužnosti građana – ta „glava“ je ostala na snazi istovjetna i poslije ustavnog zakona iz 1953. godine) govori o novoj ravnopravnosti žena sa muškarcima, što je bilo važno naglasiti jer su žene u svim prethodnim razdobljima bile u pravnom i društvenom smislu zapostavljene.

Navedeni članak glasi: „Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno političkog života. Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu.

Država naročito štiti interese matere i djeteta osnivanjem rodilišta, dječjih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeno odsustvo prije i poslije poroda.“

Takvim se ustavnim odredbama htjelo ponajviše utjecati na stvarnu promjenu položaja žena u jugoslavenskom društvu. Ženama se Ustavom garantira da će za svoj rad biti plaćene jednako kao muškarci, što je veliki pomak s obzirom na podcjenjivanje ženskog rada u prethodnim razdobljima. Unatoč ustavnoj normi u stvarnosti su muškarci i dalje bili bolje plaćeni te su oni bili na rukovodećim pozicijama – jasno je da se dominacija muškaraca

⁶⁸ F. ČULINOVIĆ: *Žena u našem krivičnom pravu*, Beograd, 1934., str. 6.

⁶⁹ „Federativna Narodna Republika Jugoslavija je savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su na temelju prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje, izrazili svoju volju da zajedno žive u federativnoj državi“ – *ibid.*, čl. 2.

⁷⁰ D. ČEPULO: *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 2012., str. 304.

⁷¹ Osnovni zakon o braku proglasio je 3. travnja 1946. Prezidij Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

⁷² Više o tom zanimljivom fenomenu: M. HADŽIŠEHOVIĆ: *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*, Texas A&M University Press, 2003., str. 124-126.

⁷³ Ustav FNRJ svečano je proglašen 31. siječnja 1946. te je: „...bio donesen prema uzoru na Ustav SSSR-a iz 1936., što se odnosilo na koncepciju, načelne odrednice (npr. federalizam, jedinstvo vlasti, kolektivno vlasništvo, administrativno upravljanje gospodarstvom) i sličnim pravnotehničkim rješenjima“ – D. ČEPULO, *op. cit.* (bilj. 15), str. 322.

nastavlja u svim segmentima društvenog (javnog) života. Teško snalaženje žena, njihova nesigurnost te spora promjena društvene svijesti vezano uz njihovu novostečenu ravnopravnost i „slobodu“ vidljiva je u sljedećoj tipičnoj izjavi većine žena za to razdoblje: „Mi jesmo za ravnopravnost, ali muškarac je tu da vodi“. ⁷⁴

Ustavom se također: „...osigurava da škole i druge prosvjetne i kulturne ustanove budu pristupačne svim slojevima naroda.“ ⁷⁵ Ta norma odnosi se pogotovo na žene koje su u školovanju bile dotada znatno više zapostavljene od muškaraca („Naročito je bilo pravilo na selu da u školu ide samo muško, a ne i žensko dijete“). ⁷⁶

Unatoč nesumnjivo poboljšanom položaju žena, treba naglasiti da je u stvarnosti i tijekom razdoblja komunizma mnogim muškarcima bilo izrazito teško napustiti tradicionalni i patrijarhalni pogled na ženu, tj. shvatiti da više nemaju pravo na apsolutnu vlast nad svojim ženama, što je vidljivo i u pismu jednog radnika Josipu Brozu Titu koji predlaže (iz današnje, a nadam se i tadašnje perspektive) zapanjujuće i radikalne sankcije za žene koje se usude pobjeći od svojih muževa.

4.1. Pravni položaj žene kao bračnog druga prema Osnovnom zakonu o braku iz 1946. godine

Članak 26. Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije govori o bračnom pravu: „Brak i porodica su pod zaštitom države. Država zakonom uređuje pravne odnose braka i porodice.“

Pravovaljan je samo brak zaključen pred nadležnim državnim organima. Poslije zaključenja braka građani mogu izvršiti i vjenčanje po vjerskim propisima.“

Tom je odredbom brak došao pod zaštitu države (došlo je do odvajanja države od crkve) čime je djelomično smanjena nesigurnost i nejednakost građana pred zakonom u pogledu regulative bračnog prava (s obzirom na raznorazne vjerske zajednice koje su dotad, svaka na svoj način, regulirale tu važnu materiju). Ipak, stanovnicima Jugoslavije izričito je samim Ustavom dana mogućnost da nakon braka sklopljenog pred državnim organima (civilni/građanski brak), sklope isti i pred crkvenom zajednicom kojoj pripadaju jer im je Ustavom: „...zajamčena sloboda savjesti i vjeroispovijesti“. ⁷⁷

Također, člankom 26. omogućeno je zakonodavnom tijelu federativne Jugoslavije da donese novi zakon koji će sukladno spomenutim novinama jednoobrazno regulirati bračno pravo te je naposljetku, i donesen.

Jugoslavenski Osnovni zakon o braku uveo je za sve građane monogamni brak odredbom sljedećega sadržaja: „Nitko ne može zaključiti brak dok mu ranije zaključeni brak ne prestane.“ Zbog te je odredbe tek 1946. zabranjeno mnogoženstvo (poligamija, točnije poliginija), iako su ranije sklopljeni poligamni brakovi (prema šerijatskom pravu) opstali kao pravovaljani - tako su i mnogo kasnije, 1978. na području današnje BiH dokumentirani takvi brakovi. ⁷⁸

Nad ženama (pravno) nije više bilo muževljeve vlasti (nema više najvažniju ulogu „glave porodice“), zbog Ustavom zajamčenog načela ravnopravnosti. Žene i muškarci po prvi puta u braku imaju jednaka prava i dužnosti.

Formalno i pravno brak je (pre)dugo bio neraskidiv. Novim je zakonom ukinuta *rastava* od stola i postelje kao zastarjeli vjerski institut te je najvažnija novina to što je kao jednu od

⁷⁴ B. LACMANOVIĆ, *op. cit.* (bilj. 44), str. 23.

⁷⁵ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Službeni list FNRJ, godina II, broj 10, 1946., čl. 38.

⁷⁶ A. PROKOP-KULENOVIĆ, *op. cit.* (bilj. 21), str. 38.

⁷⁷ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Službeni list FNRJ, 1946., čl. 25.

⁷⁸ Više o poligamnim brakovima u Jugoslaviji B. LACMANOVIĆ, *op. cit.* (bilj. 44), str. 15.

osnova prestanka braka (osim smrti bračnog druga i proglašenja bračnog druga umrlim i „nevažnosti braka“ – ništav brak) uveo razvod braka.

Uzroci za razvod braka u Osnovnom zakonu o braku preuzeti su iz švicarskog Građanskog zakonika iz 1907. „...i primjer su kombinacije dvaju shvaćanja o opravdanosti razvoda braka“,⁷⁹ tj. starijeg načela krivnje, ali prihvaćen je razvod i kao rješenje za istinski neodržive brakove. Odredbe o razvodu braka sukladno načelu krivnje omogućuju *nekri- vom* bračnom drugu da traži razvod zbog preljuba, napuštanja, zlostavljanja – bitno je da se izjasni za razlog i da je isti opravdan. Pitanje krivnje imalo je veliko značenje zbog toga što je utjecala na pravo za pokretanje brakorazvodnog postupka i na pravne posljedice prestanka braka (uzdržavanje, prezime). Iako još nije bio dopušten sporazumni razvod, „... bilo je dopušteno zajedničko traženje da se brak razvede uz obavezu da se u prijedlogu stranaka imenuju opravdani razlozi za razvod.“⁸⁰

Nakon završetka Drugog svjetskog rata i donošenja Osnovnog zakona o braku muškarci su u većoj mjeri zahtijevali razvod braka, ali protekom vremena taj se omjer promijenio pa kasnije podjednako inicijativu za razvod nestabilnih brakova traže i žene i muškarci: „Od oko 3800 zahtjeva za razvod braka, koji se godišnje podnese Okružnom sudu u Zagrebu, polovinu tih zahtjeva čine žene.“⁸¹ U statističkim podacima za 1957. stoji da je od sveukupno 20 000 razvedenih brakova preljub bio razlog u 2600 slučajeva,⁸² tj. 13%, s tim da nije poznato koliko je bilo preljubnika, a koliko preljubnica. Budući da se razvod braka omogućio Osnovnim zakonom o braku važno je istaknuti podatke sudske prakse koji govore da su u Hrvatskoj u 13,6% slučajeva djeca pripala ocu nakon prestanka braka razvodom (u svim jugoslavenskim republikim i pokrajinama je, osim u Sloveniji gdje je 6,3 % djece pripalo ocu, taj postotak ipak bio iznad 10).⁸³ U svakom slučaju, u velikom postotku su djeca bila povjerena majkama da s njima žive i da ih one odgajaju.

Omogućivši razvod braka zakonodavac je posredno itekako poboljšao pravni položaj žena koje su često godinama pa i desetljećima fizički i psihički trpjele u lošim, nekvalitetnim brakovima s muževima sklonima zlostavljanju, omalovažavanju i drugim nekorektnim načinima ponašanja. Tako je primjerice 1971. godine razvedeno 21 347 brakova (a sklopljeno 183 916), dok je već sljedeće godine razvedeno 23 221 brakova (sklopljeno njih 183 665)⁸⁴ iz čega je vidljivo da unatoč činjenici što Jugoslavija nije pripadala krugu zemalja s visokim postotkom razvedenih brakova ipak ih je svake godine bilo sve više i više. Također, proporcionalno je protekom vremena rastao broj razvedenih brakova sa djecom jer žene, svjesnije svojih prava, više nisu pristajale opstati u lošim brakovima samo zbog djece (kako bi njima bilo bolje, kako bi prividno stalno uz sebe imali figuru oca), ali i unatoč djeci (tradicionalno društvo je očekivalo da se „mrtvi brakovi“ održe radi očuvanja obitelji i porodice kao temeljnih društvenih struktura).

I dalje je bio krajnje nepravedan položaj naspram žena koje su živjele u izvanbračnim zajednicama, naročito one u seoskim sredinama.⁸⁵ Te su žene neumorno i neprestance svaki dan radile teške fizičke poljoprivredne i druge poslove poput održavanja domaćinstva te tako zajednički stvarale imovinu s izvanbračnim partnerima, ali nakon što su ih isti napustili po proteku pet, deset godina i više, nisu mogle od njih tražiti ništa jer je pravna

⁷⁹ M. ALINČIĆ *et al.*: Obiteljsko pravo, Narodne novine, Zagreb, 2007., str. 80.

⁸⁰ M. ALINČIĆ: Rastava i razvod braka u 20. stoljeću, str. 119.

⁸¹ Podaci preuzeti iz B. LACMANOVIĆ, *op. cit.*, (bilj. 44), str. 49.

⁸² *Ibid.*, str. 36

⁸³ Više statističkih podataka: *ibid.*, str. 51.

⁸⁴ Podaci preuzeti iz B. LACMANOVIĆ, *op. cit.*, (bilj. 44), str. 49.

⁸⁵ 1953. čak je 68,1% izvanbračnih majki zanimanjem bilo poljoprivrednica, a 1958. njih 67%, dok sljedeća skupina grupa izvanbračnih majki su bile nekvalificirane radnice 1953. godine 10%, a 1958. godine njih 13%... – podaci preuzeti iz M. BOSANAC: Vanbračna porodica, Prosvjeta, 1976., 62. str.

zaštita za žene u takvim (životno čestim situacijama) bila nepostojeća. Žene iz ruralnih sredina obraćale su se sudovima: „... zahtijevajući naknadu za uloženi rad, podjelu imovine stečene u izvanbračnoj zajednici, uzdržavanje i sl. Isprva su sudovi takve zahtjeve odbijali, nalazeći da pravne posljedice nastaju u odnosu koji pravom nije priznat i uređen.“⁸⁶ Ipak je zbog brojnih pritužbi žena koje su bile ostavljene na taj način u krajnjoj neimaštini i uistinu nezavidnoj situaciji, jugoslavenski savezni Vrhovni sud 1954. donio Uputstvo (Su 42/54. od 5.3.1954.) kojime je počelo razdoblje zaštite žena od ekonomskog iskorištavanja.

4.2. Pravni položaj žene kao majke prema Osnovnom zakonu o odnosima roditelja i djece

U sklopu paketa „porodičnih zakona“ 1947. godine je donesen Osnovni zakon o odnosima roditelja i djece. Žena je po prirodi određena da bude majka, njezina je prirodna (biološka) funkcija majčinstvo. No po prvi puta u hrvatskoj pravnoj povijesti, u skladu sa socijalističkim duhom vrijedi sljedeća misao: „Ali, ako je određena da bude mati, nije određena da bude jedino mati. Materinstvo jest njezina najvažnija funkcija, ali pored toga ona može i mora da se osposobljava za razna druga zvanja i zanimanja, da se obrazuje, da se razvija, da učestvuje u kulturnim i političkim manifestacijama.“⁸⁷

Majka je po prirodi stvari (pogotovo u djetetovoj najranijoj dobi) potrebna djetetu od oca. Budući da žene upravo u ovom povijesnom periodu po prvi puta dobivaju prava javnog i privatnog karaktera, postavilo se pitanje kako pomoći majci koja želi kvalitetno brinuti i skrbiti o svom (maloljetnom, naročito predškolskom) djetetu, ali koja istovremeno nastoji aktivno sudjelovati u društvenom i političkom životu (pogotovo ako otac djeteta ne skrbi ili ne želi skrbiti o djetetu)?

U Ustavu FNRJ spominju se dječja obdaništa,⁸⁸ kao odgovor i briga zajednice (države) naspram majki – radnica. „Obdaništa su socijalne ustanove za dnevno zbrinjavanje, njegovanje i društveni odgoj djece. Obdanište omogućuje radnoj ženi – majci da aktivno učestvuje u privrednom, kulturnom, državnom i društveno – političkom životu naroda, a da u isto vrijeme podigne fizički i duhovno snažnu djecu, punu životne radosti i stvaralačkih težnji.“⁸⁹ Riječ je o ustanovama u svim segmentima gotovo jednakima današnjim dječjim vrtićima te je osnivanje takvih ustanova za poludnevno zbrinjavanje djece veliki napredak vlasti i u sferi socijalnih prava.

Ukinut je prije važeći princip „očinske vlasti“. Briga za uzdržavanje djece, za njihov život i zdravlje, fizički i psihički razvitak u ovom razdoblju podjednako pada na majku i oca pa možemo konačno govoriti o roditeljskom pravu. Majka je ovim zakonom i pravno priznata jednako važnom u skrbi za dijete kao i otac, te ona nema samo dužnosti naspram djeteta već i prava: „Roditeljsko pravo pripada ocu i majci zajedno“⁹⁰ i „Roditeljsko pravo roditelji vrše sporazumno“.⁹¹ Važno je napomenuti da su u Osnovnom zakonu o odnosima roditelja i djece po prvi put u jugoslavenskoj povijesti u zasebnom zakonu istaknuta međusobna prava o dužnosti djece i način njihova izvršavanja. Jednako tako, po prvi put puta zloraba roditeljskih prava sankcionirana izvan kaznenog prava jer vrijedi da roditelj: „...koji zloupo-

⁸⁶ M. ALINČIĆ.; D. HRABAR.; D. JAKOVAC - LOZIĆ.; A. KORAC - GRAOVAC, Narodne novine d. d., Obiteljsko pravo, Zagreb, 2007., bilješka na str. 106.

⁸⁷ Prokop – Kulenović, Ana, *op. cit.* (bilj. 21), str.36.

⁸⁸ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Službeni list FNRJ, 1946., čl. 24.: „Država naročito štiti interese matere i djeteta osnivanjem rodilišta, dječjih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeni dopust prije poslije porođaja.“

⁸⁹ Prokop – Kulenović, Ana, *op. cit.* (bilj. 21), str. 41.

⁹⁰ Osnovni zakon o odnosima roditelja i djece, Službeni list FNRJ, br. 104/ 1947., čl. 2.

⁹¹ *Ibid.*, čl. 12.

trebljava roditeljsko pravo ili grubo zanemaruje vršenje svoje dužnosti, lišava se roditeljskog prava odlukom suda u vanparničnom postupku.”

Važnost Ustava FNRJ jest i u tome što je poboljšan položaj izvanbračne djece s obzirom na prethodno važeće norme OGZ-a: „Roditelji imaju prema djeci rođenoj izvan braka iste obaveze kao i prema bračnoj djeci. Položaj vanbračne djece uređuje se zakonom.“⁹² Istu je odredbu u članku 26. st. 3. ponovio Ustav Narodne Republike Hrvatske iz 1947. i Osnovni zakon o odnosima roditelja i djece u članku 3 uz dodatak: „Djeca rođena u braku ili van braka imaju prema roditeljima ista prava i dužnosti“.⁹³ Tako je djelomično smanjena nepravda prema izvanbračnoj djeci i majkama jer su zakonom izjednačena bračna i izvanbračna djeca - no samo prema roditeljima, a ne i srođnicima. Premda su izvanbračni roditelji u pogledu dužnosti prema svojoj djeci postali pravno izjednačeni s bračnim roditeljima, oni roditeljsku skrb nisu vršili istodobno, ravnopravno i zajednički kao što je to slučaj s bračnim roditeljima, već ju je vršio onaj roditelj kod kojega je dijete stanovalo, u sporazumu s drugim roditeljem – što je gotovo bez iznimke bila djetetova majka pa su životno bile česte situacije gdje otac izvanbračnog djeteta nije pokazivao ni najmanji interes za svoje izvanbračno dijete pri čemu su sve dužnosti oko djeteta bile nametnute majci.

5. Položaj žena općenito u SFRJ i socijalističkoj Hrvatskoj

U kojoj je mjeri žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji bila afirmirana, a u kojoj diskriminirana? Pravo i društvo su imali socijalistički karakter koji je stavljao naglasak na ravnopravnost spolova te je žena - radnica u socijalizmu imala pravo na besplatnu zdravstvenu zaštitu, plaćeni porodiljski dopust i mirovinu.

U to vrijeme dogodili su se veliki pomaci u svijesti stanovništva, poboljšani su načini života radi boljeg životnog standarda (po prvi puta u svjetskoj povijesti javlja se potrošačko društvo što je vidljivo u tome što brojni stanovnici SFRJ imaju televizore, osobne automobile – to sve je dotad bilo nezamislivo, kao i činjenica da brojni stanovnici odlaze na ljetovanja i u inozemstvo radi nabave); osnovnoškolsko školovanje je postalo obavezno u Jugoslaviji, a 38% radno sposobnoga stanovništva u Socijalističkoj Hrvatskoj činile su žene, što je bilo približno slično brojkama u zapadnim državama. Također, u tom su periodu visoke političke dužnosti u Socijalističkoj Hrvatskoj obavljale znamenite političarke poput Savke Dabčević-Kučar i Milke Planinc, što je: „...vrlo djelotvorno stvaralo privid kako su osnovna pitanja ravnopravnosti spolova u osnovi bila riješena“.⁹⁴

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije⁹⁵ je obiteljsko pravo u cijelosti prenio u zakonodavnu nadležnost republika i pokrajina. Tako je republički Zakon o braku i porodičnim odnosima usvojen 1978., a počeo se primjenjivati 1979. u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj (te je vrijedio sve do 30.06.1999.). Zanimljive su kontemplacije o braku i položaju žena unutar bračne zajednice tadašnjih (muških) studenata, i to upravo uoči donošenja tog zakona. Prema rezultatima anonimne ankete brak je prije svega smatran seksualnom zajednicom (kao ostale komponente bile su navedene duševna i ekonomska zajednica), a neki ispitanici su bili mišljenja da se u budućnosti brakovi neće sklapati. Na pitanje o bračnoj vjernosti ispitanik je (vjerujem) iskreno odgovorio: „Zašto razmišljati o apstrakciji?“, a na pitanje o ravnopravnosti, solidarnosti i humanosti među spolovima i braka: „To ne mogu shvatiti, valjda se treba znat' tko je „glava u kući“; zatim općeprihvaćeno

⁹² Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Službeni list FNRJ, 1946., čl. 25.

⁹³ Osnovni zakon o odnosima roditelja i djece, Službeni list FNRJ, br. 104/ 1947., čl. 3.

⁹⁴ B. SMERDEL: Ustavno uređenje europske Hrvatske, Narodne novine, 2013., str. 290.

⁹⁵ Ustav Socijalističke Narodne Republike Jugoslavije donesen je 21. veljače. 1974. godine.

stajalište u društvu jest da dijete treba nositi očevu prezime i slično⁹⁶. Unatoč tome, u SFRJ je već od 1981. na snazi Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije prema ženama⁹⁷ Ujedinjenih naroda iz 1979. te od tada čini dio njezina pravnoga poretka.

5.1. Pravni položaj žene kao bračnog druga prema Ustavu SFRJ i Zakonu o braku i porodičnim odnosima iz 1978. godine

S obzirom na osobna prava i dužnosti bračnih drugova istima je omogućeno da sporazumno odluče o prezimenu, birajući između četiri mogućnosti, a to su: „... da svako zadrži svoje prezime, da kao zajedničko prezime uzmu prezime jednog od njih, da kao zajedničko uzmu oba prezimena, da jedan od njih svome prezimenu doda još i prezime drugog bračnog druga.“⁹⁸ Važan je i sljedeći članak: „U braku su bračni drugovi ravnopravni. Bračni drugovi dužni su jedan drugome biti vjerni, uzajamno se pomagati, međusobno se poštovati te razvijati i održavati bračne i porodične odnose.“⁹⁹ Također: „Bračni drugovi sporazumno određuju mjesto stanovanja. Bračni drugovi sporazumno odlučuju o podizanju zajedničke djece i o tome kako će obavljati poslove koji se tiču bračne odnosno porodične zajednice“¹⁰⁰ te „Svaki bračni drug samostalno odlučuje o izboru svojega rada i zanimanja.“¹⁰¹ Dostične su norme neizmijenjene opstale i tridesetak godina kasnije, kao dio Obiteljskog zakona Republike Hrvatske.

Prema Zakonu o braku i porodičnim odnosima konačno je napušteno načelo krivnje prilikom razvoda braka. Načelo krivnje je pretpostavljalo da za neuspjeh bračne zajednice netko mora snositi odgovornost, i samim time da je isključivo jedan bračni drug kriv. Ako zanemarimo dosadašnje bračne drugove i učinke koje je razvod braka imao na njih i njihov život; sama sudska presuda kojom postoji „krivi“ roditelj nesumnjivo je štetila psihi djece u ionako za njih dovoljno tegobnoj i stresnoj situaciji. Novim zakonom „nesuglasnost naravi“ postala je najčešćim razlogom za razvod braka u Jugoslaviji. Što se iza toga pravnog termina uistinu skrivalo možemo samo nagađati.

Iako se navodi da se brak razvodi zbog teške i trajne poremećenosti bračnih odnosa, ipak su sasvim konkretno normirani razlozi zbog kojih bračni drug može traži razvod braka: „...zbog nesuglasnosti naravi, teških uvreda, zlostavljanja, preljuba, nečasnog života, duševne bolesti ili nekoga drugoga ozbiljnog uzroka.“¹⁰²

Novina jest i to što je omogućen sporazumni razvod braka sljedećom normom: Sud će razvesti brak na osnovi sporazuma bračnih drugova ako oni nemaju maloljetnu zajedničku ili usvojenu djecu ili djecu nad kojom je produženo roditeljsko pravo.¹⁰³

Ako se razvod braka pokretao tužbom ili sporazumno (a da dosadašnji drugovi imaju maloljetnu djecu) onda su se bračni drugovi morali obratiti „...nadležnom organu starateljstva radi pokušaja mirenja.“¹⁰⁴ Taj institut (sadržajno vrlo srodan posredovanju iz kasnijeg Obiteljskog zakona) postao je obavezan prvenstveno bračnim drugovima s maloljetnom djecom jer je u interesu djece da se roditelji pokušaju pomiriti te da promišljeno donesu odluku o razvodu braka, ili u konačnici, da se barem civilizirano dogovore oko roditeljskog

⁹⁶ Odgovori ispitanika ankete preuzeti iz B. LACMANOVIĆ, *op. cit.* (bilj. 44), str. 198-207.

⁹⁷ SL SFRJ 7/71, NN MU 12/93

⁹⁸ Zakon o braku i porodičnim odnosima, Narodne novine, 1985. (IV. dopunjeno izdanje), čl. 30. (u daljnjem tekstu ZBPO)

⁹⁹ ZBPO, čl. 31.

¹⁰⁰ ZBPO, čl. 32.

¹⁰¹ ZBPO, čl. 33.

¹⁰² ZBPO, čl. 54.

¹⁰³ ZBPO, čl. 57.

¹⁰⁴ ZBPO, čl. 59.

prava. Pokušaj izmirenja dužni su bili provoditi starateljski organ i centar za socijalni rad. Iz toga je vidljivo da tadašnje društvo nije čuvalo pod svaku cijenu brakove s djecom jer je prodrlo shvaćanje da je loš brak jednako štetan (ako ne i štetniji) za djecu od razvoda.

5.2. Pravni položaj žene kao majke prema Ustavu SFRJ i Zakonu o braku i porodičnim odnosima

Zanimljivo je da Ustav SFRJ prava pojedinca regulira kasnijim člancima u odnosu na prethodni Ustav FNRJ, u glavi III nazvanoj Slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina. Ustavna norma kaže: Majka i dijete uživaju posebnu zaštitu.¹⁰⁵ Također, i Ustav regulira odnos roditelja i djece na sljedeći način: Roditelji imaju pravo i dužnost da se brinu o podizanju i odgoju svoje djece. Djeca su dužna brinuti se o svojim roditeljima kojima je potrebna pomoć. Djeca rođena izvan braka imaju ista prava i dužnosti kao i djeca rođena u braku.¹⁰⁶

Uz to po prvi puta roditelji dobivaju sljedeću pravnu ovlast: Pravo je čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece. To se pravo može ograničiti samo radi zaštite zdravlja.

Kao i prema prethodno važećem obiteljskom propisu, roditeljsko pravo Zakonom o braku i porodičnim odnosima i sada pripada majci i ocu zajedno, a: „... roditelj se ne može odreći roditeljskog prava“¹⁰⁷ Niz odredbi govori o „izvršenju roditeljskog prava“¹⁰⁸ koje ravnopravno i sporazumno pripada roditeljima, i majci i ocu; a u slučaju razvoda braka ili poništaja istog ili utvrđivanja da brak ne postoji: „... roditeljsko pravo izvršava onaj roditelj kome je dijete povjerenost na čuvanje i odgoj“,¹⁰⁹ dok onaj roditelj koji s djecom ne živi ima pravo da s djetetom održava osobne odnose koji uključuje posjete, kontakte i slično.

Veliko poboljšanje obiteljskopravnog položaja žene vezano je uz sljedeću normu: „Muž ne može tražiti razvod braka za vrijeme trudnoće žene odnosno dok njihovo zajedničko dijete ne navrší godinu dana života, osim ako žena pristane na razvod.“ Iz te odredbe proizlazi da se posebno štiti žena u periodu trudnoće i rađanja, gdje zbog ionako specifične životne situacije treba poštediti ženu stresnih i konfliktnih situacija.

Veliki je napredak za stvarni i pravni položaj žena ostvaren donošenjem Zakona o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece.¹¹⁰ Zakonodavac je na sljedeći način u članku 1. objasnio potrebu donošenja istog: „Radi ostvarivanja prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, ovim se zakonom uređuju prava i dužnosti građana, koja se odnose na sprečavanje neželjenog začeća, prekid neželjene trudnoće, kao i na medicinsku pomoć onima koji iz zdravstvenih razloga ne mogu ostvariti želju za vlastitim potomstvom.“ Riječ je o zakonu koji je kad je stupio na snagu u nekim segmentima bio čak i napredan u usporedbi s raznim tada važećim europskim zakonima koji su regulirali isto područje.

6. Položaj žena u samostalnoj Republici Hrvatskoj

Od osamostaljenja Republike Hrvatske jedna od značajki hrvatskog zakonodavstva je učestala promjena zakona pa od tog trenda nije bilo izuzeto ni obiteljsko zakonodavstvo.¹¹¹

¹⁰⁵ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Službeni list SFRJ, br. 9/74., čl. 188. (u daljnjem tekstu Ustav SFRJ)

¹⁰⁶ Ustav SFRJ, čl. 190., st. 3. i 4.

¹⁰⁷ Zakon o bračnim i porodičnim odnosima, Narodne novine, 1985, čl. 68., st. 3.

¹⁰⁸ ZBPO, čl. 75 – 96.

¹⁰⁹ ZBPO, čl. 77., st. 2.

¹¹⁰ Zakon je donesen 1978. godine

¹¹¹ Obiteljski zakon (koji je zamjenio ZBPO) stupio je na snagu 30.12.1998., a primjenjivao se od 1.07.1999.; sljedeći je onaj donesen 22.srpnja 2003. koji je potom nekoliko puta noveliran i to: Zakonom o izmjenama i dopunama

Također, osim što su bitni pravni subjekti obiteljskog zakonodavstva, žene nisu zaobiđene ni u drugim granama prava. Eksplicitno su navedene u Ustavu Republike Hrvatske, odredbama radnog i socijalnog te kaznenog prava i to tako što im se priznaju izvjesne pogodnosti. Naime, Ustav Republike Hrvatske propisuje člankom 64, stavkom 3 da: „Mladež, majke i invalidne osobe imaju pravo na osobitu zaštitu na radu“. Zakon o radu¹¹² izričito zabranjuje diskriminaciju po spolu, propisuje jednakost plaća žena i muškaraca te sadrži niz odredbi kojima štiti: „...radnicu kao trudnicu, dojilju i majku maloga djeteta.“¹¹³ Tako u tom zakonu postoji niz odredbi kojima se zabranjuje noćni i uređuje prekovremeni rad trudnica¹¹⁴ – riječ je o jednoj od pozitivnih diskriminacija¹¹⁵ kojim se štiti žensko zdravlje u tom specifičnom periodu ženina života.

Najbitnija je zaštita majčinstva te je to uređeno nizom odredbi već spomenutog zakona. Zaštita majčinstva spominje se i u Ustavu Republike Hrvatske: „Država štiti materinstvo, djecu i mladež te stvara socijalne, kulturne, odgojne, materijalne i druge uvjete kojima se promiče ostvarivanje prava na dostojan život.“¹¹⁶

U ratnoj 1991. godini žene su činile 51,5% stanovništva RH te 40% od ukupno radno aktivnog stanovništva. U Saboru Republike Hrvatske u periodu od 1992.-1996. čine samo 5,4% zastupničkih mjesta (dok je u prvom sazivu Sabora 1990.-1992. bilo samo 4,7% žena). Također, 1991. udio žena u poljoprivrednom stanovništvu je 53,5%, a udio ženske radne snage u aktivnom poljoprivrednom stanovništvu 43,7%.¹¹⁷

Ipak se postavlja pitanje koliko je uistinu žena zaštićena u obitelji i društvu? Svjedoci smo da poslodavci prilikom zapošljavanja žene ispituju o namjeri da postanu majke, odnosno o njihovoj obiteljskoj situaciji i na temelju toga odlučuju o zaposlenju ili pak da se zaposlene žene koje su ujedno i majke iz straha od otkaza ne pozivaju na svoja Ustavom i raznim zakonima zajamčena prava. Unatoč Zakonu o zaštiti od nasilja u obitelji¹¹⁸ i sličnih hvalevrijednih zakonodavnih ostvarenja, realnost mnogih žena u Republici Hrvatskoj svakodnevno ispisuje nebrojene stranice crne kronike jer su žene unutar obitelji žrtve nasilja u čak 64 do 71 % slučajeva.¹¹⁹ Osim nasilja unutar obitelji, žene su i ponajviše žrtve seksualnog nasilja (riječ je i o dva osnovna oblika rodno uvjetovanog nasilja) i to u više od 90 % slučajeva, što potvrđuju i službeni podaci Ministarstva unutarnjih poslova

6.1. Pravni položaj žene kao bračnog druga prema Obiteljskom zakonu

Jednaka je definicija braka u Obiteljskom zakonu kao i u Zakonu o braku i porodičnim

Obiteljskog zakona 2004., Zakonom o izmjeni Obiteljskog zakona iz 2004. te Zakonom o izmjenama i dopunama Obiteljskog zakona 2007. – M. ALINČIĆ *et alt.*: Obiteljsko pravo, Narodne novine, 2007., str. 12.

¹¹² Zakon o radu, Narodne novine, 149/09, 61/11, 82/12, 73/13

¹¹³ M. KOKANOVIĆ; J.A. PETROVIĆ; J. MILIGRAD ŠMID; I. PURIĆ; A. MILIČEVIĆ PEZELJ: Diskriminacija žena u Hrvatskoj, Zagreb, 2000..., str 70

¹¹⁴ Zakon o radu, NN, 73/13, čl. 45, st. 6.: „Trudnica, roditelj s djetetom do tri godine starosti, samohrani roditelj s djetetom do šest godina starosti i radnik koji radi u nepunom radnom vremenu, može raditi prekovremeno samo ako dostavi poslodavcu pisanu izjavu o dobrovoljnom pristanku na takav rad, osim u slučaju više sile.“ i čl. 49., st. 1.: „Poslodavac ne smije odrediti noćni rad trudnici, osim ako trudnica takav rad zatraži i ako je ovlašten liječnik ocijenio da noćni rad ne ugrožava njezin život ili zdravlje, kao i život ili zdravlje djeteta.“

¹¹⁵ M. KOKANOVIĆ *et alt.*, Diskriminacija žena u Hrvatskoj, Zagreb, 2000., str. 7.: „Iako u formalnopravnom smislu društveni položaj žena nije bitno promijenjen u odnosu na ranije, socijalističko razdoblje, pri izmjeni i donošenju novih zakona prevladalo je načelo pozitivne diskriminacije. Ono je imalo za cilj posebno nagraditi i zaštititi ženu u uloji majke većeg broja djece, dok za ostale kategorije žena nije pokazivalo interes...“

¹¹⁶ Ustav Republike Hrvatske, NN, čl. 62.

¹¹⁷ Svi podaci preuzeti iz M. KOKANOVIĆ *et alt.*, Diskriminacija žena u Hrvatskoj, Zagreb, 2000., str. 23.

¹¹⁸ NN 137/09, 14/10, 60/10

¹¹⁹ Prema službenim podacima Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske o obiteljskom nasilju - <http://www.sigurnomjesto.hr/rad-na-prevenciji-i-suzbijanju-nasilja/statistika> - 05.12.2013.

odnosima. Od 1946. do 1999. u Hrvatskoj je bio obavezan građanski brak.¹²⁰ Obiteljski zakon je to mijenjao budući da je ozakonio pravo izbora između građanskog i vjerskog oblika braka, pri čemu je važno napomenuti da je 2003. godine Vlada Republike Hrvatske sklopila niz ugovora s raznim vjerskim zajednicama pa stoga u Republici Hrvatskoj brak u vjerskom obliku mogu sklopiti i osobe drugih vjeroispovijesti osim katoličke (Republika Hrvatska je ugovor sa Svetom Stolicom sklopila još 1996. godine).¹²¹ Nakon referenduma održanog 1. prosinca 2013. (prvog u povijesti Republike Hrvatske koji se raspisao na temelju prikupljenih potpisa državljana) došlo je do izmjene Ustava amandmanom na članak 61. kojim je određeno da je brak životna zajednica muškarca i žene, čime je u Ustav Republike Hrvatske unesena već postojeća definicija braka iz Obiteljskog zakona.¹²²

Obiteljskim je zakonom uređen i položaj izvanbračnih zajednica te se prema članku 3. Obiteljskog zakona učinci izvanbračne zajednice odnose na: „...životnu zajednicu neudane žene i neoženjenog muškarca koja traje najmanje tri godine ili kraće ako je u njoj rođeno zajedničko dijete.“

Odredbe Obiteljskog zakona o pravima i obvezama žena u duhu su 21. stoljeća te zapravo slijede u mnogome odredbe republičkog (hrvatskog) Zakona o braku i porodičnim odnosima. Žene u Republici Hrvatskoj imaju pravnu zaštitu za vrijeme trajanja braka, kao i po prestanku istoga, posebice kad brak prestane razvodom. Tako sukladno članku 217. Obiteljskog zakona žena ima pravo na uzdržavanje od bračnog druga ako nema sredstva za život ili ih ne može ostvariti iz imovine, a nesposobna je za rad ili se ne može zaposliti – no zbog načela ravnopravnosti to se pravo odnosi na oba bračna druga (pa tako i žena može uzdržavati svog bračnog druga ako su ostvareni prethodno opisani uvjeti). Kako žena tijekom trudnoće koja je sama po sebi osjetljivo stanje ne bi bila izložena nepotrebnom stresu ponovljena je sljedeća norma: „Muž nema pravo na tužbu za razvod braka za vrijeme trudnoće žene ili dok njihovo dijete ne navrší godinu dana.“¹²³

6.2. Pravni položaj žene kao majke prema Obiteljskom zakonu

Majčinstvo¹²⁴ u Republici Hrvatskoj ima podjednako važno društveno i pravno značenje. Jasna je korist majčinstva za društvo i državu jer natalitet pogoduje populacijskoj (demografskoj) politici i samim time razvitku i opstanku ljudskog društva, a majčinstvo je ujedno pravno zaštićeno normama obiteljskog prava, ali i kao ustavna kategorija.

Najvažnija norma Obiteljskog zakona o položaju žene kao majke jest: „Djetetova majka jest žena koja ga je rodila.“¹²⁵ Ta presumpcija majčinstva je izmijenjena 2004. u korist neoborivosti presumpcije (jer ranija odredba iz 2003. glasi: „Djetetovom majkom smatra se žena koja ga je rodila“), „...no iako bi gramatičko tumačenje ove odredbe govorilo da se

¹²⁰ Važno je Rješenje Ustavnog suda RH broj U-I-231/1994 kojim je ukinut članak 27. ZBPO sljedećeg sadržaja: „Vjenčanje po vjerskom obredu nije dopušteno prije nego što brak bude zaključen po odredbama ovog zakona.“

¹²¹ Ugovori su tijekom 2002. i 2003. godine sklopljeni nakon Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica koji je stupio na snagu 24.7.2002., a u tekstu spomenute vjerske zajednice jesu: Srpska pravoslavna crkva, Islamska zajednica, Evangelistička crkva, Evanđeoska (Pentakostna), Kršćanska adventistička, Savez baptističkih crkava, Bugarska pravoslavna crkva, Hrvatska starokatolička i Makedonska pravoslavna; te na temelju Ugovora o pitanjima od zajedničkog interesa iz 2012. to su učinile i Židovska vjerska zajednica Bet Israel i Koordinacija židovskih općina u Republici Hrvatskoj.

¹²² Prema službenim rezultatima Državnog izbornog povjerenstva državljanima Republike Hrvatske glasovali su sa 65,87 % za i 33,51 % protiv da definicija braka postane dijelom Ustava Republike Hrvatske – podaci preuzeti sa internetske stranice: http://www.izbori.hr/2013Referendum/rezult/r_00_0000_000.html?l=1385985395019; 5. lipnja 2014.

¹²³ Obiteljski zakon, NN, 116/03., 17/04., 136/04., 107/07, 57/11, 61/11, 25/13, čl. 42. st. 2.

¹²⁴ „Majčinstvo je, s pravnog gledišta, pravni odnos koji nastaje između djeteta i žene koja je upisana u maticu rođenih kao njegova majka.“ – M. ALINČIĆ *et alt.*: Obiteljsko pravo, Narodne novine, 2007., str. 132.

¹²⁵ Obiteljski zakon, čl. 53.

radi o *praesumptio iuris et de iure* s obzirom na mogućnost predviđenu čl. 86. st. 2. i 3., koji dopušta gestacijskoj i genetskoj majci da osporavaju majčinstvo djeteta začeto darovanim jajnom stanicom, odredbu čl. 53. treba smatrati oborivom predmjedom, odnosno kao *praesumptio iuris*.¹²⁶

Osim presumpcije postoje još dva načina utvrđivanja majčinstva prema Obiteljskom zakonu: priznanjem te kao najskuplja i ujedno najformaliziranija varijanta utvrđivanje sudskim postupkom.¹²⁷

U Republici Hrvatskoj pravno je uređena medicinska oplodnja,¹²⁸ kao medicinskopravna regulativa pružanja pomoći neplodnima. Time je nemjerljivo poboljšan položaj žene koja žarko želi postati majka, a iz nekog medicinskog razloga joj je to onemogućeno. Postupci predviđeni prema Zakonu o medicinski pomognutoj oplodnji odvijaju se: „...s posebnim obzirom prema zaštiti zdravlja žene, umanjena rizika liječenja i dobiti potomstva.“¹²⁹ Korisnici prava na medicinski pomognutu oplodnju jesu: „... punoljetni i poslovno sposobni žena i muškarac koji su u braku, odnosno u izvanbračnoj zajednici i koji su s obzirom na životnu dob i opće zdravstveno stanje sposobni za roditeljsku skrb o djetetu.“ Smatram da je za položaj žene koja silno želi postati majka značajniji sljedeći stavak istog članka: „Pravo na medicinski pomognutu oplodnju ima i punoljetna, poslovno sposobna žena koja ne živi u braku, izvanbračnoj ili istospolnoj zajednici čije je dosadašnje liječenje neplodnosti ostalo bezuspješno ili bezizgledno te koja je s obzirom na životnu dob i opće zdravstveno stanje sposobna za roditeljsku skrb o djetetu.“¹³⁰ Ipak, treba se zapitati jesmo li omogućivši tako široko pravo na medicinski pomognutu oplodnju oštetili dio djece začete tim postupcima, gledajući iz perspektive da će odrastati u nepotpunim tj. jednoroditeljskim obiteljima?

Osim toga, Obiteljskim je zakonom podrobno reguliran institut posvojenja¹³¹ te time bračni drugovi (ili drugi ovlaštenici na posvojenje: jedan bračni drug ako je drugi roditelj/posvojitelj djeteta ili ako posvaja samo jedan bračni drug uz pristanak drugog ili posvoja samo jedna osoba koja nije u braku – ako je to od osobite koristi za dijete) koji ispunjavaju pretpostavke sukladno Obiteljskom zakonu postaju djetetovim izabranim roditeljima.

Treba spomenuti statističke podatke o neravnomjernosti broja zahtjeva za posvojenjem i zasnovanih posvojenja (prosječno je godišnje u Republici Hrvatskoj oko sto posvojenja na nekoliko tisuća zahtjeva). Tako je 2011. godine od 6500 zahtjeva (od toga je 61 zahtjev bio od stranih državljana) provedeno samo 93 posvojenja (73 djece posvojili su bračni parovi, samci njih petero, a očuh/maćeha djece njih 14)! Centar za socijalnu skrb je iste godine izradio 230 mišljenja o podobnosti posvojitelja (od čega je 224 bilo pozitivno, a 6 negativno). (Pre)velik je broj djece u dječjim domovima – 2011. bilo ih je 1368 u Republici Hrvatskoj, u 22 takva doma.¹³² Spominjem navedene brojke kako bih osvijestila da unatoč dobrom propisu, praksa u Republici Hrvatskoj definitivno ne valja – na jedno dijete koje bi moglo biti posvojeno čeka čak 6 do 7 potencijalnih posvojitelja! Kad bi se popravila situacija u provedbi zakona neprestanom edukacijom stručnjaka i ustrajanjem na provedbi propisa i rješavanju „slučaja“, mnogo bi više djece u dječjim domovima imalo prilike dobiti kvalitetne majku i oca i osjetiti roditeljsku ljubav, pažnju i skrb koja im u stvarnosti toliko nedostaje. Treba uvijek biti svjestan da iza svih tih zapanjujućih statističkih podataka (brojki) predstoji stvarna sudbina prevelikog broja djece! Vjerujem da bi mnoge žene nesebično htjele po-

¹²⁶ Komentar Obiteljskog zakona, str. 55.

¹²⁷ Više *ibid.*, čl. 55.

¹²⁸ Zakon o medicinski pomognutoj oplodnji, Narodne novine, broj 86/12

¹²⁹ *Ibid.*, čl. 3.

¹³⁰ *Ibid.*, čl. 10, st. 1 i 2

¹³¹ Posvojenje je regulirano u četvrtom djelu Obiteljskog zakona, u člancima 123-148.

¹³² Podaci preuzeti sa web stranica Ministarstva socijalne politike i mladih: Poziv za prijavu projekata udruga usmjerenih promicanju i zaštiti prava djece, 2013.

stati majke posvojenjem pa bi bio red na državi da poboljša provedbu tog važnog procesa, dakako, u interesu djece kao najranjivih članova društva – stoga treba u provedbi istog uvijek treba imati na umu da se posvojenjem treba pružiti djetetu obitelji, a na obitelji dijete!

7. Zaključak – kakva je realnost žena u Republici Hrvatskoj i ima li mjesta napretku?

Prava i pozicija žena u posljednjih su se 100-ak godina u hrvatskom društvu stubokom promijenili: predugo žena nije bila aktivnim subjektom prava te je nakon 1945. od isključivo uloga majke i domaćice postala ravnopravni hranitelj obitelji; a danas je zaposlena i obrazovana, štoviše, vrlo često i obrazovanija od muškaraca. Tako je u 2011. godini od sveukupno 36,488 diplomiranih studenata njih čak 21,354 tj. 58,5% bilo ženskog spola, naspram 41,5% muških kolega. Riječ je o konstantno rastućem trendu još od 1990. godine kad je po prvi puta bilo više diplomiranih žena (53,7% žena, a 46,3% muškaraca).¹³³ Procjenjujemo li postignuća od samostalnosti Republike Hrvatske (pogotovo s obzirom na prethodna povijesnoppravna razdoblja), možemo uočiti kako je postignut vidljiv progres u pogledu ostvarene ravnopravnosti između žena i muškaraca, no unatoč svemu, neravnopravnost među spolovima i brojni stereotipi u stvarnosti itekako opstaju u hrvatskom društvu te stoga treba neprestano educirati, senzibilizirati i potaknuti širu javnost na razmišljanje o tom važnom pitanju/problemu.

Nije Republika Hrvatska jedinstvena ni usamljena u tom pogledu; i druge članice Europske unije broje veću nezaposlenost žena od muškaraca ili zaposlenost žena na lošije plaćenim radnim mjestima, a jasno je uočljiva manja zastupljenost i participacija žena na važnim društvenim i političkim funkcijama, mali je broj žena poduzetnica te stoga: „...ravnopravnost spolova predstavlja ideal suvremenog europskog poretka, koji još nije u potpunosti ostvaren.“¹³⁴ I u najvišim institucijama kao što je Europski sud za ljudska prava u Strasbourgu većina sudaca su muškog spola te je stoga: „Prilikom podnošenja kandidatura za hrvatskog suca, s obzirom na to da se radilo o javnom pozivu, postavilo se pitanje, mora li između tri kandidata koji ispunjavaju formalne uvjete bezuvjetno biti jedan muškarac.“¹³⁵ Radi tih i brojnih drugih razloga, Europska komisija je još 2006. prihvatila Putokaze ka ravnopravnosti žena i muškaraca,¹³⁶ a od iste godine postoji i nacionalna politika Vlade Republike Hrvatske za promicanje jednakosti, ponajviše vidljiva u osnivanju posebnog Ureda Vlade Republike Hrvatske za ravnopravnost spolova.

Bitno je spomenuti i čl. 5. Zakona o ravnopravnosti spolova (samo donošenje zakona takvog naziva govori o tome kako ravnopravnost spolova još uvijek našla svoje apsolutno uporište, kako nije u društvu sama po sebi evidentna: „Ravnopravnost spolova znači da su žene i muškarci jednako prisutni u svim područjima javnog i privatnog života, da imaju jednak status, jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava, kao i jednaku korist od ostvarenih rezultata.“ Načelo ravnopravnosti spolova ustavnim promjenama iz 2000. godine uključeno je u popis temeljnih ustavnih vrednota Republike Hrvatske, i to nakon brojnih pritiska aktivista raznih civilnih udruga.¹³⁷ Zbog preuzetih međunarodnih obaveza, u lipnju

¹³³ Statistički podaci preuzeti iz publikacije *Žene i muškarci*, Državni zavod za statistiku, 2013., str. 27.

¹³⁴ B. SMERDEL: Ustavno uređenje europske Hrvatske, Narodne novine, Zagreb, 2013., str. 290.

¹³⁵ *Ibid.*, str. 292.

¹³⁶ Riječ je o smjernicama za razdoblje od 2006. do 2010. vezanih uz ravnopravnost spolova; to su: „jednaka ekonomska neovisnost za žene i muškarce; usklađivanje poslovnog i privatnog života; jednaka zastupljenost na mjestima odlučivanja; ukidanje svih oblika rodno zasnovanog nasilja; ukidanje rodni stereotipa; promoviranje rodne ravnopravnosti u vanjskoj i razvojnim politikama.“ – preuzeto iz Putokazi ka ravnopravnosti žena i muškaraca (Europska komisija), Vlada Republike Hrvatske, Ured za ravnopravnost spolova, 2006.

¹³⁷ B. SMERDEL: Ustavno uređenje europske Hrvatske, Narodne novine, 2013., str. 292.

2003. Sabor Republike Hrvatske donio je dva zakona kojima su u hrvatski pravni sistem i društvo uvedena dva specijalizirana ombudsmana, „...opunomoćenika Hrvatskog sabora za promicanje i zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda“¹³⁸ – uz već postojećeg pučkog pravobranitelja, to su pravobranitelj za djecu i pravobranitelj za ravnopravnost spolova, a 2008. godine ustanovljena je i institucija pravobranitelja za osobe s invaliditetom – čime se posebno štite i poboljšava i položaj brojnih žena sa invaliditetom. Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova ističe da najveći broj pritužbi na diskriminaciju dolazi iz područja rada i zapošljavanja, tj. tržišta rada i to zbog spolnog uznemiravanja, diskriminacije temeljem trudnoće i materinstva, te iz područja obiteljskog nasilja.¹³⁹

Ta ravnopravnost u stvarnosti Republike Hrvatske izgleda otprilike ovako: žene čine preko 51% hrvatske populacije, 45% od ukupnog broja zaposlenih; u aktualnom, sedmom sazivu Sabora Republike Hrvatske 36 je žena, a 115 muškaraca (dakle samo je 24% žena u vrhovnom zakonodavnom tijelu naše države)¹⁴⁰; žene čine 2/3 od ukupnog broja zaposlenih u pravosuđu, manje od 5% žena je na gradonačelničkim pozicijama, svaka četvrta zaposlena žena (njih 26 %) ima diplomu, nasuprot tek 18,3 % muškaraca s diplomom; no usprkos tomu prosječna neto plaća muškarca u 2011. godini iznosila je 5675 kuna, a plaća žene 5130 kuna ili oko 500 kuna manje.¹⁴¹ Zanimljiv je podatak da je na hrvatskim sudovima više sutkinja (u 2011. godini žene su činile 72,5% sudaca prekršajnih, 70,1% sudaca općinskih, 67,4% sudaca trgovačkih i 57,1% sudaca županijskih sudova)¹⁴², ali i da su njihovi muški kolege češće na najvišim položajima (npr. trenutno je 4 sutkinja na Ustavnom sudu, a 8 sudaca – iako nije nadomet napomenuti da je po prvi puta u Republici Hrvatskoj na čelu Ustavnog suda žena; zatim 51,2 % je sudaca na Vrhovnom sudu). Gledajući te statističke podatke jasno je vidljiva „feminizacija sudačke profesije“, ali i postojanje „nevidljivog“ i „postojećeg“ staklenog stropa u toj istoj profesiji¹⁴³ koji sprječava žene da: „...napreduju u znatnijem postotku na najviše položaje u profesiji.“¹⁴⁴

Drugim riječima, žene su se izborile za obrazovanje i rad, ali ne i za plaću i druge povlastice. Pokazala je to i najnovija publikacija „Žene i muškarci 2013. godine“, koju svake godine izdaje Državni zavod za statistiku.

Žene koje žive u istospolnim zajednicama početkom 21. stoljeća u Republici Hrvatskoj Zakonom o istospolnim zajednicama iz 2003. dobivaju stanovita prava: „...pravo na uzdržavanje jednog od partnera/ice i pravo na stjecanje i uređivanje međusobnih odnosa u svezi imovine te pravo na uzajamno pomaganje.“¹⁴⁵ Koliko će njihov pravni, ali i faktički položaj u većinski konzervativnom hrvatskom društvu sklonom predrasudama naspram istospolnih zajednica biti poboljšan liberalnijim Zakonom o životnom partnerstvu (koji je u nacrtu) ostaje tek vidjeti.

Neka od novih načela na kojima počiva Nacrt prijedloga Obiteljskog zakona jesu: „...načelo ravnopravnosti žene i muškarca te zabrana diskriminacije prema spolu i načelo solidarnosti, uzajamnog poštovanja i pomaganja svih članova obitelji, načelo primarne zaštite dobiti i prava djeteta, načelo primarnog prava roditelja da skrbe o djetetu te dužnosti

¹³⁸ Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine, 85/10, čl. 93., st. 5

¹³⁹ <http://www.prs.hr/index.php/priopcenja-prs/921-hrvatska-uzivo-o-suradnji-pravobraniteljice-i-pravne-klinike> - 10.1.2014.

¹⁴⁰ Podaci preuzeti s: <http://www.sabor.hr/zastupnici>, 05. prosinca 2013.

¹⁴¹ Podaci preuzeti iz: Analiza stanja prava djece i žena u Hrvatskoj, 161 – 167.

¹⁴² Podaci preuzeti iz: Žene i muškarci, Državni zavod za statistiku, 2013. , 44 – 54.

¹⁴³ O zanimljivom istraživanju rodne sudačke i odvjetničke profesije više: L. KELLER: Feminizacija i stakleni strop u sudačkoj i odvjetničkoj profesiji u Hrvatskoj, Zagrebačka pravna revija 2 (1), 2013, str. 41-60.

¹⁴⁴ *Ibid.*, str. 42.

¹⁴⁵ NN 116/03, čl. 4.

države da im pruža pomoć...¹⁴⁶ Hoće li Nacrt prijedloga Obiteljskog zakona kad postane zakonom sa svojih čak 555 članaka uspjeti pravno i stvarno poboljšati položaj žena i djece koji se prema svim recentnim stručnim istraživanjima najrazličitijih profila javljaju kao najranjiviji subjekti obiteljskog prava? Prijedlog Obiteljskog zakona uvodi jedno novo osobno pravo i dužnost bračnih drugova pod nazivom – obiteljski dom i zaštitu prava na stanovanje.¹⁴⁷

Vidljivo je da je itekako važan pravni institut za neke žene – priznanje majčinstva – jednostavno izbrisan u Nacrtu. Mnogo je promjena vezano i uz roditeljsku skrb, kao što je naprimjer uvođenje posebnog skrbnika; zatim uz posvojenje gdje se propisuje obavezna priprema za posvojitelje te obavezno adaptacijsko razdoblje nakon što dijete dođe u posvojiteljsku obitelj... Brojne su još sporne i protuslovne (te stoga nelogične) odredbe Nacrta, no primjena će se ionako iskazati u praksi. U moru najavljenih mjera Ministarstva socijalne politike i mladih, jedna od ostvarenih je i ukidanje županijskih Obiteljskih centara¹⁴⁸ 1. siječnja 2014. i njihovo pripajanje centrima za socijalnu skrb. Na taj način se brojni obiteljski konflikti sigurno neće prevenirati u onoj mjeri kao što bi bilo poželjno, naročito imajući u vidu opseg i raznovrsnost djelatnosti kojima se hrvatski centri za socijalnu skrb trenutačno bave.

Evidentno je da je u hrvatskom društvu došlo do znatnog pomaka u pravnom položaju žena – a taj pomak sa sobom dovodi i do poboljšanja faktičnog položaja žena – odnosno, jedan položaj utječe na drugi (i obrnuto). U svakom slučaju, sa i bez izmjenama obiteljskog i drugog zakonodavstva vladajući bi trebali ulagati u neprestane pomake u percipiranju žena u društvu, u otvaranju (radnih, javnih i drugih) prilika za iste, senzibiliziranju javnosti za probleme s kojima se nebrojene žene susreću u svakodnevici... U predgovoru djela Pravni položaj žene kroz povijest i suvremeno europsko obiteljsko pravo Zrinke Erent-Sunko stoji sljedeća istinita misao: „Svakako treba napomenuti da je pravni položaj žene jedno, a stvarni drugo i da pravo čak i da je savršeno ne može biti dovoljno. Odnosi u kojima se žena kao partnerica ili majka nalazi počivaju i opstaju na poštovanju i ljubavi bez obzira na vremena, prostore, društvena uređenja i pravne sustave.“¹⁴⁹ Neprestano poboljšanje pravnog i stvarnog položaja žene je jedan od načina dokazivanja svijesti i demokratičnosti društva, društva koje je svjesno svojih zadaća i obaveza iz spektra temeljnih ljudskih prava.

Mnogi problemi koji su postojali u hrvatskoj pravnoj povijesti vezano uz pravni položaj žena, i to žena-majki, žena-supruga i žena-radnica, u manjem obujmu postoje i danas. „Stoga ženi, prije svega, preostaje da i dalje, razvijajući sama o sebi svijest, mijenja i svijest okoline,¹⁵⁰ jer kako inače dokazati da bespogovorno i neupitno zaslužuju ravnopravnost i sva prava i obaveze koja iz te ravnopravnosti proizlaze.

¹⁴⁶ Nacrt prijedloga Obiteljskog zakona, čl. 2.

¹⁴⁷ *Ibid.*, čl. 32. st. 2.: „Jedan bračni drug ne smije za trajanja braka otuđiti ili opteretiti nekretninu koja predstavlja bračnu stečevinu i obiteljski dom u kojem stanuje drugi bračni drug i njihova djeca nad kojom ostvaruju roditeljsku skrb, bez pisane suglasnosti drugog bračnog druga, na način da njega i djecu onemogućava u ostvarivanju prava na stanovanje.

St. 3. Ako je jedan bračni drug najmoprimac stana u kojem bračni drugovi stanuju zajedno s djecom nad kojom ostvaruju roditeljska skrb, on ne može otkazati ugovor o najmu stana bez pisane suglasnosti drugog bračnog druga, osim ako se radi o privremenom smještaju ili službenom stanu sukladno posebnim propisima.“

¹⁴⁸ <http://www.voxportal.hr/vijest/ukidanje-obiteljskog-centra-bilo-bi-opasno-za-najugrozenije-gradane/31098.html>, 10.12.2013.

¹⁴⁹ Z. ERENT - SUNKO, Pravni položaj žene kroz povijest i suvremeno europsko obiteljsko pravo, Zagreb, 2004., predgovor

¹⁵⁰ *Ibid.*, str. 140

The Position of Women in the Family Law of Croatia from 1914-2014

The main aim of this paper is to show legal position of women in Croatia in the turbulent centenary period, from the beginning of the First World War in 1914. until 2014., when new Family law is applied. In order to better present this theme the paper gives a brief review of family law position of women in previous periods, from medieval statutes (the one being analyzed is The Statute of Dubrovnik) until Austrian General Civil Code. Significantly, after Second World War, like almost everywhere in the world, women in Croatia also got a chance to prove themselves as separate and independent individuals, and a profound evolution of roles within the family began that continues to this day. A special review is given to the analysis of position of women as spouses and mothers (with author's enclosure that women are much more than "just" spouses and mothers, but that in the field of family law those are their the most important roles) by analysing regulations of then valid Constitutions and family legislation and some specific laws that were introduced for purpose of protection of women in the recent times. The intent of author is to show problems with which women were dealing with in everyday's, both in public and private life, and to present that there is always a huge discrepancy between positive legal solutions and the way how they are in being used in the reality.

Key words: legal history of women, family law, law reform, gender (in)equality, 20th century